I.C.	अलङ्कारशेखरः		केशवमिश्रः	,,	Printed Benares Edition	,,

अथअलंकारशेखरः प्रारभ्यते

अ०शे०

१ श्रीगणेशायनमः॥ प्राणंकृशोदरीणांराधानयनान्तसर्वस्वम् तेजस्तमालनीलंशरणागतवज्रपंजरम्वन्दे॥१॥स्वप्रकाशचिदानंद
मयायपरमात्मने अविद्यानिविडध्वान्तभास्करायनमोन्वहम्॥२॥ग्रन्थाःकाव्यकृतांहितायविहितायेसन्तपूर्वैर्मयातेतर्क्कार्णवसं
प्लवव्यसनिभिःशक्याःपरंवेदितुम् इत्यालोच्यमहद्रामदासवधूपादारविन्दक्वणन्मञ्जीरध्वनिमञ्जुलोपमधुनाप्रस्तूयतेप्रक्र
मः॥३॥आसीत्प्रत्यर्थिपृथ्वीरमणकमलिनीवृन्दहेमन्तमासः कीर्तिभ्राजत्सुशर्मान्वयकुमुदवनीयामिनीजीवनाथः राजद्राजन्यरा
जीमुकुटमणिगणप्रोल्लसत्पादपीठःप्रोद्यत्साम्राज्यलक्ष्मीशिथिलितनहुषोरामचन्द्रोवनीन्द्रः॥४॥मित्राणिप्रतिपालयंस्त्रिजगतीं
कीर्तीन्दुनाह्लादयन् शत्रूणांहृदयंप्रतापदहनैरात्रिंदिवंज्वालयन् सर्वस्वेनकृतार्थयन्द्विजगणान्देवान्मखैस्तोषयन्नेषप्रौढमनाश्चि
रायषुभुजेसप्तार्णवांमेदिनीम्॥५॥सूत्रामोद्दामदिल्लीपरिवृढविलसत्काविलक्षोणिभर्त्तुः प्रक्रान्तेप्रौढयुद्धेसमदलयदसौकोटिशो
वैरिवीरान् पश्चान्मांसास्थिमेदःकलुषितवसुधांप्रेक्ष्यतांश्चाकलय्य द्यांयातान्वैरिवर्गान्दिवमपिसहसाजेतुकामोजगाम॥६॥क्षीरा
म्भोधेःशशीवच्छ्रुतिरिववदनाद्वेधसोरामचन्द्रादस्मादुद्यत्प्रतापःसमजनिसुमनाधर्मचन्द्रोनरेन्द्रः यस्याद्यापिप्रसन्नस्मितसुभग

मुखाः स्विद्यदच्छकपोलरोमाञ्चस्तंभभव्यास्त्रिदशयुवतयोहन्तगायन्तिकीर्त्तीः ॥७॥ निःक्रान्तंसदनादुदेक्षिभगवानम्भोजिनीवल्ल
भस्तैवाताः परिशीलिताः कमलिनीसौरभ्यमेदस्विनः विभ्रान्तंगिरिकाननेषुनिविडच्छायेषुभाग्योदयादित्यंस्मेरमुखाः स्तुवन्तिविप
दंयद्वैरिवामभ्रुवः ॥८॥ प्रत्यर्थिभूपतिपरिग्रहराज्यलक्ष्मीधम्मिल्लमाल्यसुरभीकृतपाणिपद्मः तस्मादजायतसमस्तगुणाभिरामोमा
णिक्यचन्द्रइतिराजकचक्रशक्रः ॥९॥ काव्यालंकारपारंगममतिरखिलक्ष्माभृतांचक्रवर्त्तीसर्वेषामस्तुकाव्येमतिरतिनिपुणेत्याशयेसन्नि
वेश्य वेदान्तन्यायविद्यापरिचयचतुरंकेशवंसन्नियुज्यश्रीमन्माणिक्यचन्द्रः क्षितिपतितिलकोग्रंथमेनंविधत्ते ॥१०॥ वहुदोषोपि
विशेषः क्रियतेसुजनेनवाणइवहरिणा गुणवदपिनिर्गुणीयतिदुर्जनतोमूषिकातइवपुस्तम् ॥११ परोद्वेगेपरानन्देखलसज्जन
योर्द्वयोः स्वभावएवशरणंविषपीयूषयोरिव ॥१२॥ अलंकारविद्यासूत्रकारोभगवान्शौद्धोदनिः परमकारुणिकः स्वशास्त्रेप्रवर्त्त
यिष्यन्प्रथमंकाव्यस्वरूपमाह ॥ काव्यंरसादिमद्वाक्यंश्रुतंसुखविशेषकृत् आदिपदेनालंकारपरिग्रहः ॥ तथाच ॥ तदुभयान्यतर
वत्वंवालक्षणम् अन्यतरवत्वंचतदन्यान्यत्वम् सुखविशेषसाधनंवालक्षणम् समुदायार्थशून्येपितदुभयमस्त्येवेतिवृद्धाः अद

अ०शे० ष्टद्वारातद्धेतुशब्दे ऽतिव्याप्तेराहश्रुतमितिसदितिशेषः सुखेवैजात्यंसर्वानुभवसिद्धमेव॥केचित्तु॥तददोषौशब्दार्थौसगुणावन
२ लंकृतीपुनः क्वापीत्याहुः रसप्रतिपत्तिगुणद्वारासुखविशेषसाधनंकाव्यमित्यपरे केचित्तुपदावलीकाव्यम् नतुनिर्दोषगुणवदा
दिकाव्यदोषाणामपरिगणनापत्तेः नचदोषाभावघटितकाव्यत्वज्ञानार्थमेवप्रतियोगिपरिगणनमितिवाच्यम् तथैतत्काव्यंदुष्ट
मित्यनुद्भावनापत्तेः इदंकाव्यमेवनेत्यभिधानस्यैवोचितत्वादित्याहुः तन्नतथायंहेतुराभासइतिवदुपपत्तेः व्याप्तिविशिष्टपक्षध
र्मस्यैवहेतुत्वात्नचहेतुत्वेनाभिमतइतिवाच्यम्तुल्यत्वादिति वस्तुतस्तुकाव्यंपृथगेवयत्रदोषेगुणादिचिन्तानहि दुष्टंशरीरंशरीर
मेवनभवतीत्यन्ये कीर्त्यादिरूपफलसाधनतातुविशिष्टस्य॥यदाह॥साधुशब्दार्थसन्दर्भंगुणालंकारभूषितं स्फुटरीतिरसोपेतंका
व्यंकुर्वीतकीर्तये॥आहुश्च॥निर्दोषंगुणवत्काव्यमलंकारैरलङ्कृतम् रसान्वितंकविः कुर्वन्प्रीतिंकीर्तिंचविंदति प्रवृत्त्यौपयिकंफल
माह हितायसुकविःकुर्यात् सुकवेरेवहितमन्यस्यतुप्रतिकूलमितितन्न॥तदुक्तंच॥गौर्गौःकामदुघासम्यक्प्रयुक्तास्मर्यते
बुधैः दुःप्रयुक्ताःपुनर्गोत्वंप्रयोक्तुःसैवशंसति श्लाघ्यःपामरपरिषदिकवयतिदोलीककर्तापि यस्मैस्पृहयतिविद्वांस्तत्का

यं काव्यमित्याहुः अर्थैः कृतार्थयंत्येके घटनापटवः परे उभयत्र प्रवीणा ये त एव कवयो मताः ॥ हितमाह श्रीपादः ॥ लाभः पूजा
ख्यातिर्धर्मः कामश्च मोक्षश्च इष्टानिष्टप्राप्तित्यागौ ज्ञानं फलानि काव्यस्य दृष्टेति गौरवन्यायात् ॥ आहुश्च ॥ काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यव
हारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ वृद्धास्तु ॥ श्रोतॄणां द्राग्महानंदः सः स्वस्मिन्नाभिमानिकः
तत्कालफलमेतावत्क्रमात्कीर्तिधनादिकं नन्वेवं सर्वः सुकविरेव स्यात् अत आह तद्धेतुः प्रतिभादिकम् ॥ तदाह ॥ प्रतिभाका
रणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् भृशोत्पत्तिकृदभ्यासः काव्यस्यैषा व्यवस्थितिः व्युत्पत्तिर्नानातंत्रज्ञानम् ॥ आहुश्च ॥ शक्तिर्निपु
णता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे शक्तिः पुण्यविशेषः स एव प्रतिभेत्युच्यते व्युत्प
त्तिः शक्तिरभ्यासस्त्रितयं काव्यसाधनमित्यपि ॥ श्रीपादस्तु ॥ परिशीलितकाव्यवर्त्मना कविसंसर्गविशुद्धचेतसा परिभावयता
मनुक्षणं कवितापाणितले निषीदति नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसंपदः
मनःप्रसत्तिः प्रतिभा प्रातःकालेऽभियोगिता अनेकशास्त्रदर्शित्वमित्यर्थालोकहेतवः द्वित्रिकोष परिज्ञाने द्वित्रिव्याकर

अ॰शे॰ णज्ञता छन्दोविद्याप्रवीणत्वंकाव्येवश्यमपेक्षते आदिपदात्प्रकारपरिज्ञानम् तथाहिसाखल्वेषाभारतीसुरसरिदिवसहस्रमु
३ स्यपिसंक्षेपेणचतुर्द्धाप्रवर्तते तदाहुः संस्कृतंप्राकृतंचैवपैशाचीमागधीतथा विद्याश्चतस्रएवैताः संक्षेपात्काव्यवर्त्मनः दे
वाद्याः संस्कृतंप्राहुः प्राकृतंकिन्नरादयः पैशाचींचपिशाचाद्यामागधींहीनजातयः चतसृष्वपिमूर्द्धन्यंसंस्कृतंमुनयोविदुः गद्यं
पद्यंचमिश्रंचतत्त्रिधैवव्यवस्थितम् गद्यमुत्कलिकाप्रायंपद्यंगंधीतिचद्विधा तत्रापिपद्यंतद्पिवृत्तकंवर्णमात्रयोः समवैषम्य
भेदेनतद्गानेत्यायकल्पते दण्डिनस्तु॥तदेतद्वाङ्मयंभूयः संस्कृतंप्राकृतंतथा अपभ्रंशश्चमिश्रंचेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् प्राकृ
तंतज्जातत्तुल्यदेश्यादिकमनेकधा अपभ्रंशश्चयच्छुद्धंतत्तद्देशेषुभाषितम् संस्कृतंसर्गबंधादिप्राकृतंस्कन्धकादिकम् आसा
रादित्वपभ्रंशोनाटकादितुमिश्रकम् यथामतियथाशक्तियथौचित्यंयथारति कवेःपात्रस्यचैतासांप्रयोगउपपद्यते॥इत्यलंकारशे
खरेउपक्रमरत्नेकाव्यस्वरूपफलकारणमरीचिः॥ शरीरिकल्पस्यकाव्यस्यरूपान्तरमाह॥रीतिरुक्तिस्तथामुद्रावृत्तिःकाव्यस्य
जीवितम् त्रिविधस्यापिदोषास्तुत्याज्याः श्लाघ्याद्वयेगुणाः अलङ्कारस्तुशोभायैरसआत्मापरेमनः द्वयइतिशब्दार्थभेदान्वितयान्वयि

परेरसदोषाभावानुकूलवर्णादयः तत्रतत्तद्रसोपकारिण्यस्तत्तद्देशसमुद्भवाः पद्येषुरीतयोगौडीवैदर्भीमागधीतथा तदेतत्पल्लवय
न्ति॥श्रीपादाः॥गौडीसमासभूयस्त्वाद्वैदर्भीचतदल्पतः अनयोः सङ्करोयस्तुमागधीसातिविस्तरा गौडीयैः प्रथमामध्यावैदर्भैर्मैथि
लैस्तथा अन्यैस्तुचरमारीतिः स्वभावादेवसेव्यते॥तत्रगौडीयथा॥उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूतांकुरक्रीडत्कोकिलकाक
लीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः नीयंतेपथिकैः कथंकथमपिध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमीवासराः॥वैद
र्भीयथा॥मनीषिताः सन्तिगृहेषुदेवतास्तपः क्ववत्सेक्वचतावकंवपुः पदंसहेतभ्रमरस्यपेलवंशिरीषपुष्पंन पुनःपतत्रिणः॥मा
गधीयथा॥पाणौपद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्यापुनर्गण्डयोर्नीलेन्दीवरशङ्कयानयनयोर्बन्धूकबुध्याधरे लीयन्तेकवरीषुवान्धवजन
व्यामोहजातस्पृहादुर्वारामधुपाःकियन्तितरुणिस्थानानिरक्षिष्यसि इयंचवहुधाविस्तृतमन्यत्र॥भोजराजस्तु॥शस्ताविदग्धगोष्ठीषुवै
दर्भीरीतिरुत्तमा मागधीमध्यमागौडी गौडस्त्रीकलहायते॥यदाह॥ब्रह्मन्विज्ञापयामित्वांस्वाधिकारजिहासया॥गौडस्त्यजतुवागा
ग्राममन्यावास्तुसरस्वती॥उक्तिंविभजते॥लोकच्छेकार्भकोन्मतभेदादुक्तिश्चतुर्विधा॥ तत्रलोकोक्ति॥शापान्तोमेभुजगशयनादुत्थि

तेशार्ङ्गपाणौशेषान्मासान्गमयचतुरोलोचनेमीलयित्वा पश्चादावांविरहगुणितं तमात्माभिलाषं निर्वेक्ष्याव: परिणतशरच्चन्द्रिकासुक्षपासु॥ छेकोविदग्धस्तस्योक्तिर्यथा॥ योतिदीर्घासिताक्षस्यविलासचलितभ्रुव: कान्तामुखस्यावशगस्तस्मैनृपशवेनम: ॥अत्रनृपशवइति॥ अर्भकोक्तिर्यथा॥ सकिंस्वर्गतरु:कोपियस्यपुष्पंनिशाकर: मात:स्तेकीदृशावृक्षायेषांमुक्ताफलंफलम् अत्रपुष्पंनिशाकर: फलंमुक्ताफलमिति॥उन्मत्तोक्तिर्यथा॥ क्वाकार्यंशशलक्ष्मण: क्वचकुलंभूयोपिदृश्येतसादोषाणांप्रशमायन:श्रुतमहोकोपेपिकान्तंमुखम् किंवक्ष्यन्त्यपकल्मषा:कृतधिय: स्वप्नेपिसादुर्लभाचेत: स्वास्थ्यमुपेहिक: खलुयुवाधन्योधरंधास्यति अत्रविरहोन्मत्तस्यै वमभिधानं विन्यासविशेषवशाद्यत्राभिप्रायविशेषलाभेनमुदोहर्षस्योत्पत्ति: सामुद्रा॥तामिदानींविभजते मुद्रापदस्यवाक्यस्यविभक्तेर्वचनस्यच॥तत्रपदमुद्रायथा॥ निर्माल्यंनयनश्रिय:कुवलयंवक्त्रस्यदास:शशीभ्रूयुग्मस्यसनाभिमन्मथधनुर्ज्योत्स्नास्मितस्यांचलम् संगीतस्यचमत्तकोकिलरुतान्युच्छिष्टमेणीदृश:सर्वाकारमहोविधे: परिणतंविज्ञानशिल्पंचिरात् अत्रनिर्माल्यादिपदानांगौणवृत्त्याऽभिप्रायविशेषान्मुत्प्रदायिता॥वाक्यमुद्रायथा॥ रामेतटान्तवसतौकुशतल्पशायिन्यद्यापिना

मभवतोभगवन्ननास्या स्मृत्वातदेहिसगरंचभगीरथंचदृष्ट्वाथवाममधनुश्चशिलीमुखांश्च अत्रसगरंचभगीरथंचेत्यादिवाक्यस्यप्रा
गुपकाराभिप्रायेणदृष्ट्वायावदपकारसामर्थ्याभिप्रायेणनिवेशनान्मुत्प्रदायिता॥विभक्तिमुद्रायथा॥श्रियंप्रदुग्धेविपदोरुणद्धियशां
सिसूते:विनयंप्रमार्ष्टि संस्कारशौचेनपरंपुनीतेशुद्धाहिबुद्धि:किलकामधेनु:अत्रप्रदुग्धइत्यादितिङ्विभक्तीनांद्वयोर्द्विकर्मयोर्निवेश
नान्मंगल्यामंगल्या थंकानामपिमंगल्यएवाभिप्रायवशाद्विभक्तिमुद्रा॥वचनमुद्रायथा॥विश्वंभराभगवतीभवतीमसूतरा
जाप्रजापतिसमोजनक:पिताते तेषांवधूस्त्वमसिनन्दिनिपार्थिवानांयेषांगृहेषुसविताचगुरुर्वयंच अत्रवयमितिवचनेनसवितु
रहंमहानित्यभिप्रायाद्वचनमुद्रा प्रयोजनेयथैतासांरसमैत्रीचविस्तर: तथालंकारसर्वस्वेसप्रपंचमदर्शयम् इत्यलंकारशेषरउप
क्रमरत्नेरीत्यादिवहिरंगत्रयमरीचि:॥अथवृत्तिंविभजते॥पदानांवृत्तयस्तिस्र:तिस्रोवृत्तय:पदानांभवन्ति शक्तिर्लक्षणाव्यंजनाचे
तितत्रशक्तिरीश्वरेच्छायासंकेतइत्युच्यतेसापदेषुप्रसिद्धैव॥साच॥कोशव्याकरणाप्तोक्तिवाक्यशेषोपमादित:प्रसिद्धपदसंबन्धाद्व्यव
हाराच्चबुध्यते लक्षणाशक्यसम्बन्ध:साचतात्पर्यानुपपत्यामुख्यार्थानुपपत्यावाप्रवर्तते॥यथा॥निर्माल्यंनयनश्रियइत्यादौनिर्माल्यदा

अ०शे० साद्पदे॥तृतीयावृत्तिर्व्यंजनायथा॥निःशेषच्युतचंदनंस्तनतटंनिर्मृष्टरागोधरोनेत्रेदूरमनञ्जनेपुलकितातन्वीतवेयंतनुः मिथ्यावा
५ दिनिदूतिबांधवजनस्याज्ञातपीडागमेवापींस्नातुमितोगतासिनपुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् अत्राधमपदेनरंतुंगतासीतिव्यज्यते ननुर
विरस्तंगतइत्यादौतान्येवपदानिकथंश्रोतॄणांविचित्रबुद्धीरुत्पादयंतीत्यतआह विचित्रसहकारिणाम् तदेवहिपदंस्वरससमभिव्या
हारप्रकरणतात्पर्य्यज्ञानादिरूपसहकारिभेदात्तत्तद्धियमुत्पादयति दण्ड इवगवाभ्यजनघटौ ननुशक्यादिकमानुपूर्वीविशेषवि
शिष्टवर्णसमुदायेतत्कथमेकदेशस्यबोधकता॥अतआह॥स्वभाववैचित्र्यजुषाम् विचित्रस्वभावानिखलुपदानिभवंति क्वचिदे
कदेशस्याद्यस्यबोधकता यथाभीमसेनबलदेवादिपदादौ॥क्वचिच्चरमस्ययथा॥मतंगजवसुंधराधराधरपदादौ साचतत्तत्पदस्म
रणेनप्रकारान्तरेणचेत्यन्यदेतत् किंचकर्णावतंसपदवत् शक्यतावच्छेदकस्यपृथगुपादानेनापिनपौनरुक्त्यंभवतियथा करिबृं
हितमयूरकेकादौक्वचित्॥शक्यस्यापियथा॥उदयाचलकारागृहादौ उदयपदस्यपूर्वाचलेकारापदस्यबन्दिगृहेशक्यत्वात् किंच प
रस्परविरुद्धतयातिरस्कृततृतीयकोटिकमिवान्यतरप्रतिक्षेपेपरस्यैवलाभंजनयति॥यथा॥शीतेतरानुसकराद्धिमांशोः इत्यादौ अपं

सु लानांधुरिकीर्त्तनीयासनन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा इत्यादौप्रकर्षलाभवदित्यवधेयम् किंचित्पदमनपेक्ष्यरूढिकम्॥यथा॥सिंहाद
वापद्विपदंनृसिंहइत्यादौ किंचिच्चानपेक्ष्ययौगिकम्॥यथा॥क्षीराम्भोधेरित्यादौ अन्यथाः नन्वयापत्तिः किंचवामनयनावामोरूरिति
भवति नतुवामवदनावामपाणिरिति सर्वं चेदंक्वचिदेकपदे अतउक्तंस्वभावेति तत्किंयत्व्यञ्जनापिपदमात्रवृत्तिरेवनेत्यतआह॥
व्यञ्जनार्थत्रयेपिच शक्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मकइत्यर्थः॥शक्यार्थस्यव्यञ्जकतायथा॥अवलोकयनिष्पन्दोबिशिनीपत्रेबकोभाति निर्म
लमरकतभाजनोपरिस्थितोविमलशंखशुक्तिरिव अत्रनिष्पन्दशब्दस्यार्थेनक्रियाविरहेणबकगतमाश्वस्तत्वंव्यज्यते॥लक्ष्यार्थस्यय
था॥मुखंविकसितस्मितंवशितवक्रिमप्रेक्षितंसमुच्छलितविभ्रमागतिरपास्तसंस्थामतिः उरोमुकुलितस्तनंजघनमंसबंधोद्धुरंबते
न्दुवदनातनौतरुणिमोद्गमोमोदते अत्रविकासः पुष्पधर्मोमुखेनुपपन्नइतिलक्षितेनप्रसृतत्वेनलोकोत्तररमणीयतात्मकातिशयो
व्यज्यते॥एवमग्रेपिव्यंग्यार्थस्ययथा॥अवलोकयइत्यादावेवव्यंग्येनाश्वस्तत्वेनदेशस्यसंकेतयोग्यत्वंव्यज्यते॥त्रिविधस्यापीति॥उत्त
ममध्यमाधमात्मकस्य तत्रवाच्यनिरूपितव्यंग्यप्रकर्षाधारत्वमुत्तमत्वम्॥यथा॥निःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ वाच्यापेक्षयाव्यंग्यार्थ

अ॰शे॰ एवझटितिचमत्कारविशेषमारोहति वाच्यनिरूपितव्यंग्यप्रकर्षानाधारत्वंमधमत्वम्॥ यथा॥ ग्रामतरुणंतरुण्यानववञ्जुलमंजरी
६ सनाथकरंपश्यन्त्याभवतिमुहुर्नितरांमलिनामुखच्छाया अत्रवञ्जुलकुञ्जेदत्तसंकेतातरुणीनगतेतिव्यज्यते तच्चगुणीभूतंतदपेक्षया
वाच्यस्यैवचमत्कारित्वात् चमत्कृतिहेतुव्यंग्यरहितत्वमधमत्वम्॥ यथा॥ वन्दामहेमहेशानचण्डकोदण्डखण्डनम् जानकीहृदयानं
दचन्द्रंरघुनंदनम् अत्रव्यंग्यः कोप्यर्थस्तादृशोनास्ति अत्रसर्वत्रवक्तुरेवतात्पर्य्यनियामकम् तज्ज्ञानमेववोधोपयोगितदभावादधम
मित्युच्यते प्रपञ्चितंचेदंमयैववाक्यरत्ने ननुव्यंजनावृत्यंतरमित्यत्रकिंमानमिति॥ उच्यते॥ भद्रात्मनोदुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः
कृतशिलीमुखसंग्रहस्य यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्यदानांवुसेकसुभगः सततंकरोभूत् अत्रप्रकरणेनभद्रात्मनइत्यादिपदानांराज्ञित
दन्वययोग्येचार्थेऽभिधानियन्त्रणेपिगजस्यतदन्वययोग्यस्यचार्थस्यव्यञ्जनयैवप्रतीतिः वस्तुतस्तुअद्यारभ्यचिरंसाधोनिः शंकमिहसंच
र रेवाकुंजेमृगेंद्रेणसदुष्टश्वाद्यघातितः अत्रभिक्षुकंप्रत्येवंवदंत्याः प्रतिवेशिनंप्रतिनिःशंकरत्यभिधानेस्फुटंइति किंचरेवाकुंजस्यरतस्था
नत्वंलभ्यते सिंहवुद्ध्यापरेणनगन्तव्यम् सिंहस्तुवस्तुगत्यानास्त्येव तदेतद्व्यञ्जनांविनाप्रकारांतरेणलब्धव्यमित्याशंकैवनास्तीति॥ इत्य

लेकारशेखरेउपक्रमरत्लेश्त्तिमरीचिः॥दोषः सर्वात्मनात्याज्योरसहानिकरोहिसः अन्योगुणोस्तुवामास्तुमहान्निर्दोषतागुणः॥दण्डिनात
दल्पमपिमोपेक्ष्यंकाव्येदुष्टंकथंचन स्याद्वपुस्सुन्दरमपिश्वित्रेणैकेनदुर्भगम् दोषत्वंचरसोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वम् रसकारणीभूताभाव
प्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वमितियावत्॥अत्रप्रथमंपददोषानाह॥कष्टाप्रयुक्तसंदिग्धव्यर्थाश्लीलाप्रतीतकाः असाध्ववाचकौदोषाः
पदेष्ट्वेवभाषिताः॥कष्टंश्रुतिकटु यथा॥वर्हिनिर्ह्रादनार्हेस्मिन्कालेजीमूतमालिनि आलिङ्गितस्तन्वङ्ग्याकार्तार्थ्यंलभतांचिरात् अत्रव
र्हिनिर्ह्रादकार्तार्थ्यादिशब्दाः॥अप्रयुक्तम्॥तथाम्नातमपिकविभिर्नादृतम्॥यथा॥यतोऽयंदारुणाचारोनहन्तिसुरनिम्नगाम् अतोमन्ये
दैवतोस्यपिशाचोराक्षसोऽथवा अत्रहंतीतिगमनेदैवतशब्दःपुंसिकविभिर्नप्रयुक्तः॥संदिग्धम्॥सन्देहजनकम्॥यथा॥अपिधानेनहेवत्स
किमर्थमिहवर्तसे आरादेवास्तिसप्रायोयतस्तेभयमुत्थितम्॥अत्रापिधानाराच्छब्दौ॥व्यर्थम्॥प्रकृतार्थानुपयुक्तम्॥यथा॥विभर्ति
यश्चदेहार्द्धेप्रियामिन्दुंहिमूर्द्धनि सवैदेवःखलुत्वान्तुपुनातुमदनान्तकः अत्रचहिवैखलुतुशब्दाः अश्लीलमौज्ज्वल्याभाववत् तदपि
त्रिविधम् अमंगलव्रीडाजुगुप्साभेदात्॥क्रमेणोदाहरणम्॥विनाशान्मारुतेस्तस्यसुमरुत्साधनोपिसन् नासाग्रेणससुग्रीवोवायुत्यज

सिकेवलम् अत्रविनाशसाधनवायुशब्दाः॥अप्रतीतम्॥ स्वशास्त्रमात्रप्रसिद्धम्॥ यथा॥त्रुटौविश्रान्तिरित्येकेपीलावस्तीतिचापरे
त्वन्मध्यमाणिमातन्विनकेनापिविभाव्यते॥ अत्रत्रुटिपीलुशब्दौ॥असाधुअनुशासनविरुद्धम्॥यथा॥शातोदरिकथंकारंमानमेत
च्चिकीर्षसि मानिनीमानदलनोविजयत्येषचन्द्रमाः॥अत्रमानमेतद्विजयतीतिअवाचकम्॥प्रकृतार्थाशक्तम्॥यथा॥भूयोमन्त
द्विरदगमनांहारकेयूरयुक्तांपीनोत्तुङ्गस्तनभरनमन्मध्यभागाभिरामाम् स्मेरोदंचन्नवकिसलयस्पर्द्धिताम्राधरोष्ठींलक्ष्मीमक्षिस्फु
रितवदनामन्वहंसंस्मरामि अत्रलक्ष्मीपदमङ्गनायाःग्राम्यत्ववाचकाश्लीलान्यतरान्तर्भावान्नपृथगिति॥इत्यलंकारशेखरेदोष
रत्नेपददोषमरीचिः॥अथेदानींसाधारणान्वाक्यदोषानाह न्यूनंविसंधिर्व्याकीर्णसमाप्तपुनरात्तकम् भग्नक्रमयतिछन्दोवाक्य
गर्भमरीतिमत् अविमृष्टविधेयांशंसमुदायार्थवर्जितम् विरुद्धमतिकृद्वाक्येदोषाद्वादशकीर्तिताः तत्रन्यूनमन्वयबोधप्रयोज
कपदशून्यम्॥यथा॥तथाभूतांदृष्ट्वानृपसदसिपांचालतनयांवनेव्याधैस्सार्द्धंसुचिरमुषितंवल्कलधरैः विराटस्यावासेस्थितम
नुचितारंभनिभृतंगुरुःखेदंखिन्नेभजति मयिनाद्यापिकुरुषु अत्रस्थितमित्यनंतरमस्माभिरिति खिन्नइत्यस्मात्पूर्वमित्यमिति

यदातुमर्हति॥विसंधिः सन्धिविरहोविरुद्धसंधिश्च॥आद्योपिद्विविधः॥ऐच्छिकः प्रगृह्यादिनिबन्धनश्चऐच्छिकस्सकृदपिदोषः मेघानि
लेनअमुनाएतस्मिन्नद्रिकाननेपादपाउत्तमाअग्राद्इदानीमेवपातिताः॥चरमश्चतुर्विधः॥अश्लीलंकष्टउत्वप्राप्तविसर्गोलुप्तविसर्गश्च॥क्र
मेणोदाहरणानि॥वपुरिन्दीवरश्रेणिबान्धवायत्रवायवः मञ्जर्युद्गमगर्भासोतर्वाल्पुर्वीविधूयते धीरोविनीतोनिपुणोवराकारोनृपोत्रसः
यस्यभृत्याबलोत्सिक्ताभक्ताबुद्धिप्रभाविताः व्याकीर्णंव्यवहितान्वयम्॥यथा॥मसृणचरणपातंगम्यतांभूःसदर्भाविरचयसिचयांतंमू
र्ध्निघर्मःकठोरः तदितिजनकपुत्रीलोचनैरश्रुपूर्णैः पथिपथिकवधूभिर्वीक्षिताशिक्षिताच॥अत्रतद्गम्यताम्॥तद्विरचयेत्यन्वये तदिति
व्यवहितम्॥समाप्तपुनरात्तकम्॥समाप्तौप्रधानवाक्यार्थबोधेजातेपुनरुपात्तम्॥यथा॥निर्माल्यंनयनश्रियइत्यादौचिरादिति॥यथाच॥
केङ्कारःस्मरकार्मुकस्यसुरतक्रीडापिकीनांरवोझङ्कारोरतिमञ्जरीमधुलिहांलीलाचकोरध्वनिः तन्व्याकञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खल
त्कङ्कणक्वाणः प्रेमतनोतुवोनववयोलास्यायवेणुस्वनः अत्रवेणुस्वनइति॥भग्नक्रमंयत्रार्थः शब्दोवाक्रमेणनास्ति॥उभयंयथा॥तुरङ्ग
मथमातङ्गःप्रयच्छास्मैमदालसम् कान्तिप्रतापौभवतःसूर्याचन्द्रमसोःसमौ॥भग्नयतिर्यथा॥ रामेतटान्तवसतौकुशतल्पशायिन्यद्या

अ॰ शे॰ पित्यादौ अत्रावश्यकोपदशेषयतिर्नास्ति॥भग्नछन्दोयथा॥ततः परमोमित्युक्त्वा प्रतस्थेमुनिमण्डलम् भगवानपिसंप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमाश्र
८ मम् अत्रचतुर्थेगौरवेपञ्चमंलघुकर्तुमर्हति यत्रापर्य्यवसितवाक्यमध्येतदनपेक्षवाक्यान्तरमनुप्रविशतितद्वाक्यगर्भम्॥यथा॥योग्यो
यस्तेपुत्रः सोयंदशवदनलक्ष्मणेनमया रक्षैर्नयदिशक्तिर्मृत्युवशंनीयतेविवशः॥अत्रतृतीयपादगर्भता॥अरीतिमत्॥यांरीतिमुपक्रम्य
प्रवृत्तंतद्भङ्गवत्॥यथा॥गाहन्तांमहिषानिपानसलिलंशृङ्गैर्मुहुस्ताडितंछायाबद्धकदम्बकंमृगकुलंरोमन्थमभ्यस्यतु विस्रब्धैः क्रियतां
वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वलेविश्राममंलभतामिदंचशिथिलज्याबद्धमस्मद्धनुः अत्रतृतीयपादेनभिहितकर्त्रादशान्तभङ्गः॥अवि
मृष्टविधेयांशम्॥प्राधान्यानिर्दिष्टविधेयकम्॥यथा॥वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मतादिगम्बरत्वेननिवेदितंवसु वरेषुयद्बालमृगाक्षिमृ
ग्यतेतदस्तिकिंव्यस्तमपित्रिलोचने अत्रजन्मोद्दिश्यालक्ष्यकम्विधेयम् तच्चसमासप्रविष्टतयानप्राधान्येननिर्दिष्टम्॥समुदायार्थवर्जि
तंयथा॥जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यांद्वारिस्थितोगायतिमंगलानि तंब्राह्मणीपृच्छतिपुत्रकामाराजन्नुमायांलशुनस्यकोर्घः अथविरुद्ध
मतिकृत्कुवेरस्येवभगवान्भवानीरमणोहरः अकार्य्यमित्रमेकोसौवासुदेवः किरीटिनः अत्रभवानीरमणाकार्य्यमित्रशब्दौविरुद्धांमतिं

कुरुतः अत्रासमर्थसमासोदोषान्तरं गोवर्धनः॥यथा॥ प्राक्प्रत्यकपृथिवीभृतोः परिषदि प्रख्यातसंख्यावता मह्यापाद्भुततर्ककर्कशतया वि
च्छिद्य विद्यामदम् येकेप्युत्कलभूपतेतवसभासंभाविताः पण्डिताः पत्रंश्रीजयदेवपंडितकविस्तन्मूर्द्धि विन्यस्यति॥ इत्यलंकारशेखरेवा
ग्दोषमरीचिः अथार्थदोषानाह॥ अष्टार्थदोषाविरसग्राम्यव्याहतखिन्नताः हीनाधिकासदृक्साम्यंदेशादीनांविरोधि च अत्रविरसंप्रस्तुत
रसविरुद्धम्॥यथा॥ किंरोदिषि हारावैः सुतमरणशुचंजहीहि किंम्रियसे सफलययौवनमधुनासममनुरक्तेनसुतनुमया अत्रकरुण
शृङ्गारयोर्महान्विरोधः ग्राम्यमविदग्धोक्तिनिष्पन्नम्॥यथा॥ स्वपिम्यद्यानवद्याङ्गि संप्रस्थापस्तवान्तिके मनागूरुद्वयंवालेकुञ्चितंसमु
दञ्चय॥ व्याहतं॥ उपात्तविरुद्धम्॥यथा॥ विद्रावती शैलसुतापिभावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः साचीकृताचारुतरेणतस्यौ मुखे
नपर्यस्तविलोचनेन अत्रशैलदुहितृत्वभावप्रकाशनत्वेविरुद्धे एकेनप्रस्तरप्रकृतित्वस्यापरेणविदग्धत्वलाभात्॥ खिन्नमपुष्टम्
त्वत्प्रयाणसमुद्भूतधूलीलुम्पतिभास्करम् कृपाणंपाणिनाधत्तेशूरेनत्वत्समोभुवि अत्रधूल्युत्थापनकृपाणधारणयोरशूरसाधारण्या
त्॥ शौर्यस्यापुष्टिः॥ हीनोपमंयथा॥ क्वचिदग्रेप्रसरताक्वचिदापद्यनिघ्नता शुनेवसारंगकुलंत्वयाभिन्नंद्विषांबलम्॥ अधिकोपमंयथा॥

अ॰शे॰ वसिष्ठवदयंदासोहनूमानिवमूषिका सरस्वानिवकूपोयंमुनीयंश्रीरिवस्वयम् अत्रमद्यप्युपमेयानांप्रकर्षएव तथाप्यात्यन्तिकरसहा
६ नैःसोपिनप्रतीयते॥असदृशोपमंयथा॥निर्ययौरुद्रनयनात्तस्फुलिङ्गोमहानलः वर्षन्तीशीकरासारंगंगाहिमगिरेरिव अत्रस्फुट
मसादृश्यम्॥देशादिविरोधियथा॥तत्रदेशकालवयोवस्थादिविरोधः प्रतीयते॥यथा॥प्रवेशेचैत्रस्यस्फुटकुटजराजिस्मितदिशिप्र
चण्डेमार्त्तण्डेहिमकरसमानोष्ममहसि जलक्रीडायातंमरुसरसिवालद्विपकुलंमदेनान्धंविध्वंत्यः सम पातैः प्रशमिनः अत्रप्रवे
शेचैत्रस्यस्फुटकुटजेतिकालस्य मरुसरसीतिदेशस्यमदेनान्धमितिवयसः प्रशमिनइत्यवस्थायाः इदंचतत्तच्छास्त्रतत्तंत्रमाणतत्त
ल्लोकादिभेदादनन्तम्॥तत्रतु॥लोकस्यकवेश्चप्रसिद्ध्योर्विरोधः तत्रकविप्रसिद्धिरेवबलीयसीति॥यथा॥सुसितवसनालंकारायां
कदाचनकौमुदीमहसिसुदृशिस्वैरंयान्त्यांगतोऽस्तमभूद्विधुः तदनुभवतःकीर्तिःकेनाप्यगीयतयेनसाप्रियगृहमगान्मुक्ताशंकाक्व
नास्तिशुभप्रदः अत्रकीर्त्तेर्ज्योत्स्नावत्प्रकाशतालोकविरुद्धापिकविसमयसिद्धेत्यदोषः ननुकथममीषांदोषता आकांक्षादिज्ञानास
त्वेशाब्दज्ञानाविलम्बादितिचेन्न वाक्यान्तरापेक्षयाकांक्षेसामग्रीवैलक्षण्यात् अन्यथाप्रतीतिवैलक्षण्यानुपपत्तेः तथाचान्वयबो
3770

यानुकूलार्थाभासत्वेपि रसोत्पत्त्यनुकूलार्थात्वादिविरहो दोष इति ध्येयम् संप्रदायानुरोधेन व्याख्येयं मम वस्तुतः तादृक्काव्यं प्रकुर्वी
त यत्नोद्वेगो न धीमताम्॥ इत्यलंकारशेखरे वाक्यार्थदोषमरीचिः॥ श्लाघ्या गुणा इत्युक्तं युक्तं चैतत्॥ यदाह॥ अलंकृतमपि श्राव्यं न काव्यं
गुणवर्जितम् गुणयोगस्तयोर्मुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः॥ उक्तं च श्रीपादेन॥ शब्दार्थौ काव्यस्य शरीरम् आत्मा रसो गुणाः शौर्यादिवत् दो
षाः काणत्वादिवत् अलङ्काराः कुण्डलादिवत्॥ तान्विभजते॥ गुणः सामान्यतो द्वेधा शब्देष्वर्थेषु च स्थितः दोषाणामप्यदोषत्वं प्राहु
र्वैशेषिकान्गुणान् तत्र संक्षिप्तत्वमुदात्तत्वं प्रसादो क्तिसमाधयः अन्यैवान्यसमावेशात्यं च शब्दगुणाः स्मृताः॥ स्वल्पाक्षरेण भूयोर्थ
कथनं संक्षेपः॥ यथा॥ ते हिमाचलमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः श्लाघ्यविशेषण
वत्त्वमुदात्तत्वम्॥ यथा॥ श्रुत्वायं सहसागतं निजपुरात्त्रासेन निर्गच्छतां शत्रूणामवरोधनैर्जलभरप्रस्यन्दलिम्पत्पुटाः शुभ्रेस
यनिपल्लविन्युपवने वाप्यां नवांभोरुहक्रीडाद्रीनवशाद्दले विचलितग्रीवैर्विमुक्ता दृशः अत्र शुभ्रे पल्लविनीत्यादिविशेषणानां श्ला
घ्यता झटित्यर्थप्रत्यायकत्वं प्रसादत्वम्॥ यथा॥ स विश्वजितमारेभे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव

अ॰श्रे॰ कौशलार्थविशेषलाभउक्तिः॥यथा॥कुशलंतस्याजीवतिकुशलंपृच्छामिजीवतीत्युक्तम् पुनरपितदेवकथयसिमृतांनकथया
१० मिपाश्वसिति अत्रकुशलमकुशलंवेत्युत्तरेकर्तव्येजीवतीत्युक्तिविशेषाज्जीवितमात्रंलभ्यते॥अन्यधर्माणामन्यत्रारोपणंस
माधिः॥यथा॥नीलाब्जानांनयनयुगलद्राघिमादत्तपत्रः कुंभावेभौकुचपरिकरः पूर्वपक्षीचकार भ्रूविभ्रांतिर्मदनधनुषोविभ्र
मानन्ववादीत् वक्त्रज्योत्स्नासितकररुचंदूषयामासतस्याः अत्रपत्रदानादिपदानांचेतनधर्माणामारोपणमिति॥इतिशब्दगुण
मरीचिः ॥ अथार्थगुणानाह॥भाविकत्वंसुशब्दत्वंपर्यायोक्तिः सुधर्मिता चत्वारोर्थगुणाः प्रोक्ताः परेत्वत्रैवसंगताः संगताअं
तर्भूताः॥तदाहुः॥अलंकाराश्रिताः केचिद्दोषान्तर्गताः परे चतुर्ष्वन्तर्गताः केचित्तश्चत्वारएवते॥तत्रभाविकत्वमभिप्राय
पूर्वकाभिधानम् स्वयंदौत्यमितियावत्॥यथा॥दृष्टिंहेप्रतिवेशिनिक्षणमिहाप्यस्मद्गृहेदास्यसिप्रायेणास्यशिशोः पितानवि
रसाः कौपीरपः पास्यति एकाकिन्यपियामितद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलंनीरंध्रास्तनुमालिखन्तुजरठच्छेदानलग्रंथयः अत्रो
पपतिंप्रतिसंकेताभिप्रायेणैवमभिधानम्॥दारुणेर्थैः दारुणपदतासुशब्दता॥यथा॥देवव्रतेवांछतिदीर्घनिद्रांद्रोणेचकर्णे

वपशेषशेषे लक्ष्मीसहायस्तवाद्यवत्सवात्सल्यवान्द्रौणिरयंसहायः अत्र॥मुमूर्षतिमृतेचेत्यर्थेईदृक्पदत्ताक्रमेणपद्मस्तुतत्क्र
माभिधानम्॥पर्यायोक्ति यथा॥प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभस्तदनुविरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः उदय
तिलतोध्वांतध्वंसक्षमः क्षणदामुखेसरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः अत्रविशेषणद्वाराविशेष्यलाभः सासुधर्म्मिता॥
यथा॥अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् विरहविधुरचक्रद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्कुपि
तककपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि अत्रपद्मिनीप्रकाशादीनांसूर्य्येनियतत्वात्तल्लाभः॥इत्यर्थगुणमरीचिः॥८॥इदानींवैशेषि
कान्गुणानाह॥पदवाक्यतदर्थेषुयेदोषाः पूर्वमीरिताः तेषांक्वचिददोषत्वंयत्तद्वैशेषिकोगुणः उक्तानामेवदोषाणांविषयाव
स्थादिभेदाद्यददोषत्वंतदेववैशेषिकगुणत्वमित्यर्थः॥केचित्तु॥एतेषामेवदोषाणांस्थानेष्वेतेष्वदोषतापरंनत्वस्तिगुणतापार्थ
क्यमनयोर्यतः अन्येतु क्वचिददोषतामात्रंक्वचिद्गुणतापितत्रसहृदयानामेवप्रतीतिः साक्षिणी॥तदाहुः॥अलङ्कारेगुणेदोषेरसे
चकाव्यसम्पदाम् प्रतीतिरेवविदुषांप्रमाणमवसीयते॥श्रीपादस्तु॥रसोत्पत्तिप्रतिबन्धकतयैवैतेषांदोषता यत्रकेनापिनिमि

अ०वी० तेननरसप्रतिवन्धस्तत्रादोषत्वमुचितमेवेत्याह तत्रपदेषुयथासम्भवमाह अनुप्रासेषुनोकष्टम्॥यथा॥महाराष्ट्रेतुनोष्ट्रिणःइत्यादौ श्ले
११ षादीनाप्रयुक्तता येनध्वस्तमनोभवेनवलिजित्कायःपुरास्त्रीकृतोयोगङ्गांचदधेऽन्धकक्षयकरोयोवर्हिपत्रप्रियः यस्याहुःशशिमच्छि
रोहरइतिस्तुत्यंचनामामराःसोऽव्यादिष्ट भुजङ्ग-हारवलयस्त्वांसर्वदोमाधवः अत्रक्षयशब्दोगृहे मिथस्तुतोनसन्दिग्धम्॥यथा॥पृथु
कार्तस्वरपात्रंभू षितनिःशेषपरिजनंदेव विलसत्करेणुगहनंसंप्रतिसममावयोस्सदनम् नव्यर्थयमकादिषुयथा दधत्युरोजद्वयमुर्व
शीतलंभुवोगतेवस्वयमुर्वशीतलम् वभोमुखेनाप्रतिमेनकाचनश्रियाधिकायाप्रतिमेनकाचन॥अत्रचमत्कारः नाश्लीलंभगवत्यादिषु
॥तदाहुः॥भगिनीभगवत्यादौशिवलिङ्ग-गुहादिषु अभिप्रेतकुमार्यादौत्वश्लीलंनैवदुष्यति अश्लीलत्रयमत्रोक्तमितिध्येयम्॥दण्डीतु॥नि
ष्ठ्यूतो द्गीर्णवान्त्यादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् अतिसुन्दरमन्यत्रग्राम्यकक्षांविगाहते॥तद्विदेनाप्रतीतकम् यथा सर्वकार्यशरीरेषुमुक्त्वा
गस्कन्धपंचकम् सौगतानामिवात्मान्योनास्तिमन्त्रोमहीभृताम् सहायाःसाधनोपायादेशकालौवलाबलौ विपत्तेश्चप्रतीकारः पञ्चा
ङ्गैमन्त्रउच्यते रूपंसंज्ञाच संस्कारोवेदनानुभवस्तथा इतिबौद्धाःशरीरेषुमन्यन्तेस्कन्धपंचकम्॥इतिभार्गवसर्वस्वे॥नासाध्वनुकृतौ

हुंहुंहुंननममेतिपुबल्पाजल्पितंजयतिमानधनायाः इत्यादौ नापिलक्षणादाववाचकम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ लक्षणादेरशक्यएववृत्ति
त्वादितिहृदयम् ॥ इदानींवाक्येषुयथासम्भवमाह ॥ प्रतीत्यबाधान्नन्यूनम् ॥ यथा ॥ तस्यसंवृतमन्त्रस्यगूढाकारेङ्गितस्यच फलानुमेयाः
प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तनाइव यत्रान्यल्क्रियापदंनास्तितत्रास्तिर्भवतिर्वाप्रथमपुरुषेप्रयुज्यते इतिन्यायेनयत्रतद्वयेननापत्तिस्तत्रतद्दूष
णमित्यर्थः एवंप्रकरणादिनापदान्तरस्यलाभेद्रष्टव्यम् ॥ अतउक्तम् ॥ प्रतीत्यबाधोदिति पादभेदेविसंधिर्न ॥ यथा ॥ यद्यपिनदतिस
दर्पंमृगपतिपुरतोपिमत्तगोमायुः तदपिनकुप्यतिसिंहोअसदृशपुरुषेषुकः कोपः इन्द्रस्याशुचिशूकरस्यचसुखेदुःखेननास्त्यन्तरं
स्वेच्छाकल्पतयातयोः खलुसुधाविष्ठाचकाम्याशनम् रंभाचाशुचिशूकरीचपरमप्रेमास्पदंमृत्युतः संत्रासोअसमः स्वकर्मगतिभि
श्चान्योऽन्यभावः समः ॥ इतिशान्तोदाहरणम् ॥ इहयद्यपिपरलिखितसंधिविरहोनदोषइतितथाप्यनुशासनविरुद्धत्वादिसदृशपुरुषे
ष्वितिपठनीयम् नव्याकीर्णन्तुसापेक्षे अथप्रजानामधिपः प्रभातेजायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् वनायपीतप्रतिबद्धवत्सांयशोधनोधेनु
मृषेर्मुमोच ॥ इत्यादौ ॥ नान्यवाक्येसमाप्तासमाप्तपुनरात्तकंवाक्यभेदेनदोषः तंशब्दैः प्रतिजग्राहकालिंगोगजसाधनः पक्षच्छेदोद्यतं

शक्रंशिलावर्षीव पर्वतः॥यथावा॥नकिलानुपयुक्तस्यराजानोरक्षितुर्यशः व्याकृत्तायत्परस्वेभ्यः श्रुतोतस्करतास्थिता समस्तेयतिभङ्गेन
यथा कल्याणानांत्वमसिमहसांभाजनंविश्वमूर्त्तेधूर्यालक्ष्मीमलमपिभृशंधेहिदेवप्रसीद यद्यत्पापंप्रतिजहिजगन्नाथनम्रस्यतन्मेभद्रंभ
द्रंवितरभगवन्भूयसेमङ्गलाय विरुद्धंनतथावाक्येविरुद्धंधियमुत्पादयत्वितिस्वभिप्रायेणप्रयोगेतन्नदोषइत्यर्थः वालादीनार्थवर्जितम् आदि
पदेनवीरवातुलादिपरिग्रहः क्वाकार्यमित्यादौवाक्यार्थंयथासम्भवमाह विरसंनाप्रधानके॥ यथा॥ क्षिप्तोहस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोप्या
ददानोंशुकान्तंगृह्णन्केशेष्वपास्तः चरणनिपतितोनेक्षितस्संभ्रमेण आलिङ्गन्योवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिस्साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापरा
धः सदहतुदुरितंशांभवोवः शराग्निः अर्धीनकर्मणिग्राम्ये अर्थैःपदैः पिशुनयेच्चरहस्यवस्त्वितिभारतोक्तेः॥सर्वत्रहेतुमाह॥रसहानेरयोगतः
॥अथसर्वसाधारणमदोषत्वमाह॥तत्रतत्राभिधातव्येतथानुकरणादिषु उन्मत्ताद्यभिधानेषुकोपिदोषोनविद्यते॥पादस्तु॥तदर्थातिशये
शेषेदैन्येकोपेवधारणे विषादेविस्मयेहर्षेपुनरुक्तंनदुष्यति॥इतिवैशेषिकंगुणमरीचिः॥६॥अलंकारास्तुशोभायैइत्युक्तंतच्चसाधु गुणवत्य
पिनिर्दोषेःलंकारैःकाव्यराजनि जायतेन्येवसुषमारत्नालङ्करणैरिव॥आहुश्च॥निर्दोषंगुणवत्काव्यमित्यादितत्रचमत्कारविशेषकारित्वमिति

सामान्यलक्षणम् शब्दार्थनिष्ठत्वेनविशेषितंविशेषलक्षणद्वयम् परम्परयारसोपकारित्वंतदित्यन्ये तत्रप्रथमंशब्दालंकारान्विभजते चि
त्रवक्रोक्त्यनुप्रासगूढश्लेषप्रहेलिकाः प्रश्नोत्तरंचयमकमष्टालंकृतयोध्वनौ तत्रकौतुकविशेषकारिचित्रम् तच्चखड्गचक्रपद्मादिभे
दादनन्तम्॥ यदाह॥ सर्वतोभद्रधेन्वादिगोमुत्रीमुरजादिच गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्रकाव्यंमुनीश्वराः तच्चमाघादौसुव्यक्तत्वान्नेहोदाह्रियतेअ
न्याभिप्रायेणोक्तंवाक्यमन्येनान्यार्थकत यायद्योज्यतेसावक्रोक्तिः एतदेववाकोवाक्यमुच्यते॥ यथा॥ कोयंद्वारिहरिः प्रयाह्युपवनंशाखामृगे
णात्रकिंकृष्णोहंदयितेबिभेमिसुतरांकृष्णादहंवानरात् मुग्धेहंमधुसूदनोव्रजलतांतामेवपुष्पान्वितामित्थंनिर्वचनीकृतोदयितयामुग्धोहरिः
पातुवः॥ वर्णसाम्यमनुप्रासः॥ सचद्विविधोलाटानुप्रासश्छेकानुप्रासश्च तत्रासकृदावृत्तवर्णोलाटानुप्रासः॥ यथा॥ अनङ्ग-मङ्गलगृहापाङ्गभ
ङ्गितरङ्गितैः आलिङ्गितस्सतन्वङ्ग्याकृतार्थयतुमानसम् अनेकस्यव्यंजनस्यसकृत्साम्यंछेकानुप्रासः नितम्बगुर्वीगुरुणाप्रयुक्तावधूर्वि
धातृप्रतिमेनतेन चकारसामत्तचकोरनेत्रालज्जावतीलाजविमोक्षमग्नौ पदमेकंहृदाकृत्वातदनुप्रासकाम्यया आदिक्षान्तलिपौका
दिक्षान्तशब्दंविचिन्तयेदितिरहस्यम्॥ गूढंक्रियागुप्तादिः यथा॥ पुंस्कोकिलकुलस्यैतैर्नितान्तमधुरारवैः सहकारद्रुमारम्यावसन्तेकामपि

भियम्॥इदंचनानायदाहुः॥क्रियाकारकसम्बन्धगुप्तान्यामन्त्रितस्यचगुप्तंतथासमासस्यलिङ्गस्यवचनस्यच एकोच्चारणापह्नुतभेदत्वंश्ले

षत्वम् येनध्वस्तमनोभवेत्यादौ॥अयंचाष्टधापदाह॥विभक्तिपदवर्णानांलिंगस्यवचनस्यच भाषाप्रकृत्योर्भेदेनश्लेषास्युःप्रत्ययस्यच
प्रहेलिकासक्तदम्सः साचच्युताक्षरादत्ताक्षरादिः यथा॥ विदग्धःसरलोरागीनितम्बोपरिसंस्थितः तन्वङ्ग्यालिंगितःकण्ठेकलंकूजति
कोविटः अत्रविटइत्यत्रविकारस्थानेपकारादानेद्वितीयोर्थोभवति॥साचषोढातदाह॥च्युताक्षरा। दत्ताक्षरोभयमुष्टिर्विंदुमत्यर्थवत्यपि
प्रश्नोत्तरमपिद्विविधम् वहिरन्तरश्चतत्रवहिःप्रश्नोत्तरम्॥यथा॥प्रायःकार्येनियुज्यन्तेजनास्तत्रकीदृशाः नाधेत्ययंभवेच्छब्दोनोवा
जीवद्कीदृशाः॥सावधानाः अन्तःप्रश्नोत्तरं यथा॥काहमस्मिगुहावक्तिप्रश्नेमुष्मिन्किमुत्तरम् कथमुक्तंनजानासिकदर्थयसियत्सखे
अतुल्यार्थत्वेसत्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टनियतव्यञ्जनसमुदायाभ्यासोयमकम्॥यथा॥नवपलाशपलाशवनंपुरःस्फुटपरागपराग
तपंकजम् मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्ससुरभिंसुरभिंसुमनोभरैः तच्चेदंसंक्षेपेणसप्ताशीतिप्रकारमितिचान्यत्रविस्तरः॥ एतच्चित्र
मितिगीयर्क्षेनः इत्यलंकारशेखरेशब्दालङ्कारमरीचिः॥१०॥अथार्थालङ्कारान्विभजते॥उपमारूपकोत्प्रेक्षासमासोक्तिरपह्नुतिः समाहितंस्व

भावकविशेषः सारदीपकौ सहोक्तिरन्यदेशत्वं विशेषोक्तिविभावने एवं स्युरर्थालङ्काराश्चतुर्दश नचापरे ॥ तत्र भेदे सति साधर्म्यमुपमा ॥ अधि
कगुणवत्तया संभाव्यमानमुपमानम् निकृष्टगुणवत्तया सम्भाव्यमानमुपमेयम् ॥ तां विभजते ॥ वाक्यार्थातिशयश्लेषनिन्दाभूतविपर्ययाः सं
शयो नियमः स्वं च विक्रियेत्युपमा दश तत्र वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थो यत्रोपमीयते सा वाक्यार्थोपमा साचद्वयी प्रत्येकसादृश्यानपेक्षा ॥ तत्सापे
क्षा च ॥ आद्या यथा ॥ कामिनीनयनकज्जलपङ्कादुत्थितो मदनमत्तवराहः कामिमानसवनान्तरचारी कन्दमुत्खनति मानलतायाः ॥ अन्त्या
यथा ॥ त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेशरं भाति पङ्कजम् यत्रातिशयधर्मोपन्यासः सातिशयोपमा ॥ यथा ॥ क
ल्पद्रुमो न जानाति न ददाति बृहस्पतिः अयं च जगतीजानिर्जानाति च ददाति च पदश्लेषनिबन्धनसाम्यं श्लेषोपमा ॥ यथा ॥ तमालपत्राभ
रणा राजसे विलसद्रूपाः बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी यत्रोपमानस्य निन्दया प्रतिक्षेपः सा निन्दोपमा ॥ यथा ॥ नागेन्द्रहस्तास्त्वचि
कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः यत्रासंसृष्टज्ञानेन संसर्गमारोप्य साम्यप्रस
ञ्जनं सा भूतोपमा ॥ यथा ॥ उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः य

अ॰शे॰ मोपमानस्यैवोपमेयतास्याविपर्ययोपमा॥ यथा॥ अथसुललितयोषिद्भ्रूलताचारुशार्ङ्गं रतिवलयपदाङ्कं चापमासज्यकण्ठे सहचरमधुहस्तन्य
१४ स्तचूताङ्कुरास्त्रः शतमखमुपतस्थेप्रांजलिः पुष्पधन्वा॥ इत्यादौ॥ यत्रोपमानोपमेययोः संशयकोटितासासंशयोपमा॥ यथा॥ किमिदुः
किंपद्मंकिमुमुकुरबिंबंकिमुमुखंकिमब्जेकिंमीनौकिमुमदनबाणौकिमुदृशौ खगौवागुच्छौवाकनककलशौवाकिमुकुचौतडिद्वातायवा
कनकलतिकावाकिमबला यत्रतयोरन्यासाम्यलाभस्तानियमोपमा यथा॥ कस्तेपुरन्दरादन्यः प्रविमल्लोभविष्यति ऋतेसहस्रकि
रणात्वस्त्रतापसमोहिकः यत्रोपमानान्तरविरहतात्पर्येणस्वसाम्यंसास्वोपमा॥ यथा॥ आघूर्णितंपक्ष्मलमस्त्रियुग्मंप्रान्तद्युतिस्वैत्यजितामृतांशु
अस्याद्रयास्याञ्ज्वलदिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम् अभेदानुमानवदिहभेदोद्रष्टव्यः यत्रोपमेयमुपमानविकारतयोच्यतेसाविक्रियोप
मा यथा॥ हरिणाद्यतन्नयमाद्यपद्मात्पद्मपत्राच्च आहृत्यकान्तिसारं विधिरसृजत्सुभ्रुवोदृष्टिम्॥ श्रीपादस्तु॥ समभिव्याहारोपमाप्यस्तिः
सायथा प्रकृत्यैवमनोहारिवदनंहरिणीदृशः चन्द्रेल्हादकताकस्मात्पद्मकेनपरिस्कृतः॥ अत्रसर्वत्र॥ न्यूनाधिकत्वशंकाचेद्विभागेषुतदि
ष्यताम् किंचिद्विशेषमादायभेदोभेदश्चकश्चन काचित्समस्तान्वयिनीक्रियामात्रान्वयापरा विशेषणान्वयाकाचिदुपमाकापितत्परा॥ अ

यथम्भूतास्त्वमाधिर्यं यद्वेद्यमभिधीयते अहो काव्यस्य माहात्म्यं समर्थं प्रतीयते॥ तदाह राजशेखरः॥ समानमधिकं न्यूनं सजातीयं विरोधि च सकुल्यं
सोदरं कल्पमित्याद्याः साम्यवाचकाः अलंकारशिरोरत्नं सर्वस्वं काव्यसंपदाम् उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम॥ इत्यलंकारशेखरे अर्थालंकारे उपमाम
म
रीचिः॥ अतिसाम्यादपह्नुतभेदयोरुपमानोपमेययोरभेदप्रत्ययो रूपकं॥ यदाह तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोरिति॥ दण्डी च॥ उपमैव तिरोभूतभे
दा रूपकमिष्यत इति॥ तद्विभजते॥ विरुद्धं च समस्तं च व्यस्तं रूपकम् श्लिष्टं च रूपकं तस्मात् सेपान्यं च यथा स्मृतं तत्र यत्रोपमानविरुद्धोऽर्थस्तद्विरुद्धम् यथा
म
द्विजानपरिभूय तिग्मनागपि क्षीयते नवाचरमवारिधेः पयसि लुप्तिमाविन्दति नचत्रिदशसुभ्रुवां वदनकान्तिभिर्जीयते यशस्तु हिनदीधि
तिर्जयति कोऽपि भूमीपतेः॥ समस्तं यथा॥ तस्या बाहुलतापाणिपद्मं चरणपल्लवम् मुखेन्दुरस्मि भ्रमरौ सर्वस्वं पुष्पधन्वनः॥ व्यस्तं यथा॥
भुजौ मृणाले वदनं सुधांशुः कुन्दानि दन्ता अधरो निसरोजे स्मितं प्रसूनानि करौ प्रवालेपयोधरौ भूमिधरौ मृगाक्ष्याः॥ रूपकरूपकं यथा॥ मुखप
ङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलतानर्तकी तव नरीनर्ति लसल्लावण्यकेतकीदललोचने॥ श्लिष्टरूपकं यथा॥ राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् पुल्ल
विसुषमां काचिन्मुखपंकेरुहं तव इदं च समस्तासमस्तादिभेदादनन्तम् लक्षणाप्यत्रैवान्तर्भवति उपमानोपमेययोरभेदप्रतिपत्तेः रत्नापि

सत्वात्॥तदुक्तम्॥रूपकंलक्षणादिकमिति॥साचद्विधा॥समस्तासमस्तभेदात्॥तत्राद्यायथा॥उदयपतिकनकाचलयोरुपरिचलसङ्गजग्र
न्नः तदुपरिघनान्धकारः कस्यकृतेधातुरीदृशीसृष्टिः॥अन्त्यायथा॥तामरसेसालसताजलमुचिकश्चिद्विपर्यासः निस्पन्दतालतायांकथयति
कस्यापिपुण्यानि॥इत्यलंकारशेखरेरूपकमरीचिः॥अन्यनिमित्तकेवस्तुन्यन्यनिमित्तकत्वारोपणमुत्प्रेक्षायथा॥गमनमलसयातैः कुम्भ
स्थलीकुचाभ्यामविकलकरशोभामूरुकाण्डद्वयेन यदियमहरदेषांहेतुनानेननूनंनिजवपुषिकरीन्द्राः पांसुपूरंक्षिपंति॥इयंच॥सर्वालं
कारसर्वस्वंकविकीर्तिविवर्द्धिनी उत्प्रेक्षाहरतिस्वान्तमचिरोढास्मितादिव शंकेमन्येध्रुवंप्रायोनूनंजानामितर्कये इवेत्यादिभिरुत्प्रेक्षाव्य
ज्यतेकाव्यवर्त्मनि अन्यदभिप्रेत्यान्याभिधानं॥समासोक्तिः॥सैवचान्यापदेशः उच्यते॥यथा॥त्वंपीयूषदिवोपिभूषणमसिद्राक्षेपरिक्षेतकोमा
धुर्यैसवविश्वतोपिविदितामाध्वीकसाध्वीकथा एतत्किन्तुतवाप्यरुंतुदमिवब्रूमोनचेत्कुप्यसेयः कान्ताधरपल्लवेमधुरिमानान्यत्रकुत्रापिसः
किंचिदपह्नुत्यपरस्यार्थप्रदर्शनंसापह्नुतिः॥यथा॥सीत्कारंशिक्षयतिव्रणयत्यधरंतनोतिरोमांचम् नागरिकः किमुमिलितोनहिनहिसखिहैम
नः पवनः आरब्धानुकूल्याकस्मिकसहकारिलाभः समाहितम्॥यथा॥मानापनोदनविधौमदिरेक्षणायायावन्नमामिचरणावथतावदेव नीपस्व

सन्नवसमीरपूरः सरणिप्रादुर्बभूवुरविरलघनगर्जितानि यस्यवस्तुनोयत्स्वभावतातदाख्यानंस्वभावः॥तदेवजातिरुच्यतेयथा॥चलतिक
थंचित्पृष्टायच्छतिवाचंकथंचिदालीनाम् आसितुमेवहिमनुतेगुरुगर्भभरालसासुतनुः॥ विरोधोद्विविधः॥तत्राद्यः पारमार्थिकोविरोधेपि
सौविरोधेनविरोधिताप्रतीयतेयत्रसः॥यथा॥मनीषिताःसन्तिगृहेषुदेवतेत्यादौ॥द्वितीयस्तुयथा॥श्रुतेविरोधसंधानैःपियत्राभिप्रेतमासा
द्याविरोधः अयमेवविरोधाभासउच्यते॥यथा॥भक्तानांकामदस्तुष्टोरुषाकामदहन्नपि अपिज्ञानमयःस्थाणुर्ध्येस्तमीशंस्तुवीमहि उत्त
रोत्तरंयत्रसापेक्षोत्कर्षः ससारः यथा॥विषयेषुतावद्वलास्तास्वपिगोप्यः स्वभावमृदुवाचः मध्येतासामपिसातस्याअपिसाचिवीक्षितंकि
मपिं समस्तवाक्योपकारकत्वंदीपकत्वम् तच्चाभिन्नंच तत्तत्कारकक्रियादिभेदादनंतम्॥अभिन्नंयथा॥पाणौपद्मधियेत्यादौ॥भि
न्नंयथा॥नृत्यन्तिनिचुलोत्सङ्गेगायन्तिचकलापिनः बध्नन्तिचपयोदेषुदृशोहर्षाम्बुगर्भिणीः अत्रविस्तरभियासर्वनोदाह्रियते एत
न्मालादीपकभेदादनन्तम् अत्रपूर्वापरवाक्यार्थयोरुपकार्योपकारकंमालादीपकम् तत्रोत्तरस्यपूर्वोप कारकत्वम्॥यथा॥चारुता
वपुरभूषयदासांतामनूननवयौवनयोगः तंपुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तांमदस्तमपिवल्लभसङ्गः॥ पूर्वस्योत्तरोपकारत्वं॥यथा॥सङ्ग्राम

अ॰ शे॰ दृङ्गमागतेन भवताचापे समासादिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् कोदण्डेन शराश्शरैररिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं
१६ भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्याच लोकत्रयम् ॥ समानकालोक्तिः सहोक्तिः साद्वयी उदासीनयोस्त्वराप्रतिपत्तये कार्यकारणयोरपि ॥ आद्या
यथा ॥ सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः समं मम शरीरेण क्षीयन्ते दिवसा अमी ॥ अन्त्या यथा ॥ वर्धते सह पान्थानां मूर्च्छया चूत
मञ्जरी पतंति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः प्रयोज्यप्रयोजकयोर्वैयधिकरण्यमन्यदेशत्वम् ॥ यथा ॥ सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा
स्त्री वयं कातराः सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं दोषैरन्यजनाश्रितैरप
टवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् कारणे सत्यपि कार्याभावो विशेषोक्तिः ॥ यथा ॥ आवाति वारिधरशीकरवारि वर्षी स्वैरं कदंववनदुर्ललितः समी
रः अङ्गे पिता नि नलिनीनवपल्लवानि तापस्तथापि सुदृशः शिथिलो न जातः कारणं विना कार्योदयो विभावना ॥ यथा ॥ नाङ्गे सुरत्नाभरणा
नि सन्ति निश्वासहार्याण्यपि नांशुकानि तथापि सा सम्प्रति सारसाक्षी दिने दिने कामपि कान्तिमेति ॥ केचित्तु ॥ अन्यदेशत्वमेव विशेषोक्ति
विभावने अधिकरणद्वयमादाय ॥ अन्ये तु ॥ अनयोरेवैकेनापरस्यान्यथासिद्धिर्व्यतिरेकमादायेति गोवर्धनस्त्वन्यामेवान्यथासिद्धान्य

देशात्म्यमेकविराचकार व्यतिरेकालंकारस्त्वतिरिक्तमसदृत्येके ॥ सच यथा॥ कादाचित्किं द्युतिं धत्ते कलङ्कक्षीयते न्वहम् दोषाकरः कथंकारं
सदृशस्तन्मम: प्रिये एकेनाप्रस्तुतस्यासिद्धिराक्षेपः सोपि पृथगित्यपरे॥ यथा॥ इन्द्रेण किं सपदि कर्णनरेन्द्रसूनुरैरावतेन किमसौ यदि त
द्विपेन्द्रः दम्भोलिनाप्यलमयं यदि तत्प्रतापः स्वर्गोप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरी सा सुखबोधाय बालानामतिकोमलवर्त्मना मयासंक्षेपणादि
समलंकाराः प्रदर्शिताः यद्येतेषां मिथोभेदः परेषां नातिरेकिता तथालंकारसर्वस्वे सप्रपंचमदर्शयम् ॥ इत्यलंकारशेखरेलंकाररत्नम्
॥ उपमानकामस्य सम्पदां सर्वस्वं सा च साधर्म्यमिति इदानीं तस्य प्रतियोग्यनुयोगिना वाह चन्द्रकलाम्बुजदाम शिरीषं विद्युत्ताराकनकलता च
दमनककाञ्चनयष्टीदीपः सर्वैरेभिर्योषिदूर्ण्या॥ यथा॥ शिखेव दीपस्य लतेव हैमी कलेव चान्द्री स्रजिवाम्बुजानाम् शिरीषपुष्पं स्मरहेमयष्टी
सामैककृशलोचनगोचरोस्मात् दमनकतरुशाखावालम्बिकोलङ्ग्यं युग्मं तुहिनकिरणबिम्बे खञ्जरीटप्रचारः विकचकमलकोशे दाडिमीबीजपंक्ति
स्थितपमिदमपूर्वं दृष्टमेकत्रचित्रम् तडिद्वातारावेत्यादौ उद्भिन्नया रत्नशलाकया वेत्यादिदर्शनात्तथात्वं वर्ण्यतद्दृत्याहुः अत्यन्तानन्दसन्दोहदा
यिनी परिवर्ण्यते॥ यथा॥ सा कौमुदी नयनयोर्मृतैकवर्तिरानन्दपंकजवनी विलसल्लताभा प्राणास्मरस्य जनपुण्यतरोः फलानि सा फल्यमसि

अ॰शे॰ जनुर्यांकुगतानजाने शक्तिर्मूर्तिमतीस्मरस्यजगतान्नारीमयंमण्डनङ्कान्तानामुपमानकल्पनकलाकान्तेः समुत्तेजनम् लक्ष्मीः संसृति
१७ सागरस्यसरसीलावण्यपुण्याम्भसांसाराजव्रजचक्षुषांक्षणमभूदानन्दपण्यस्थली रोचनास्वर्णविद्युद्भिर्हरिद्राभिर्वराटकैः चम्पकैर्हेमकै
तक्याचवर्ण्यतेतत्तनोर्द्युतिः॥यथा॥प्रत्यग्रपद्मवीजद्युतिकांचनकेतकच्छायं गोरोचनातिगौरंवपुरपिसाक्षात्कृतंतस्याः चम्पकदामहरिद्रा
काञ्चनसौदामिनीनाञ्चत्रुट्येपयतिकान्तिमेषानिजवपुषापद्मपत्राक्षी॥इदमणुपलक्षणम्॥तामग्रतस्तामरसांतराभामित्यादेः चेत्रत्वचातु
ल्यरुचांवधूनांकर्णान्ततोगण्डतलागतानि भृङ्गाः सखेलंपद्मिनापतिष्यन्कावेदयिष्यन्नवचम्पकानि॥इत्यादेश्च॥मोचात्वचःपञ्चषपाटला
नामित्यादेश्च काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणामाबद्धरेखमित्यादेस्तत्तत्साम्यमपिबोधव्यम् तमः शैवालपाथोदबर्हभ्रमरचामरैः यमुना
वीचिनीलाश्मनीलाब्जाभिः समः कचः॥यथा॥नजीमूतच्छेदः सद्विगगनचारीनचतमोनचास्येन्दोर्मैत्रीनचमधुकरास्तेहिमुखराः नपिच्छंत
त्केकिन्नुचितमसितोपनचमणिर्मृदुत्वादाज्ञातंघनविकुरपाशोमृगदृशः जानामिजानकिकलिन्दसुताजलेस्मिन्स्नातासिहन्तपदिमास्तवकुन्त
लानाम् वीचीषुनीलकमलस्रजिशैवलेषु दृश्यंतएवरुचयः कणशः प्रकीर्णाः तारांरदानांवदमस्यचन्द्रंरुचाकचानांचनभोजयन्ती आकण्ठम

स्मोर्हितपमधुनिमहीभृतः कसमभोजयन्ती कुर्प्पासेनस्थगितहृदयासंपुटंहाटकीयमस्तन्यस्तांवलनिवसनाचामरंवारिदाभम् पत्रासीनार
तिरिवचणिक्प्रेयसीवीथिकायांविक्रीणीतेमुकुलितमुखीसंज्ञयामौक्तिकानि अंगुल्यायदिनिर्दिशेदरुणिमालासागुटीविभ्रमंवाचापद्ययमुद्र
पारदघटीवुर्द्धिरस्यद्युतिः दृग्भंङ्ग्यायदिनीलिमावितनुतेकाचस्रजः प्रत्ययंविक्रेतुंवतमौक्तिकानिभवतिव्यग्रावणिक्प्रेयसी॥ इदमप्युपलक्ष
णम्॥ पुनःपुनःकाचनकुर्वतीकचचक्रटाधियाधूपजधूमसंग्रहम् सखीस्मितैस्तर्कितवन्निजभ्रमावबंधतन्मूर्धजचामरंचिरात् इतिधूम
साम्येवोधनम् पाशः पक्षम्महस्तञ्चकलापार्थाः कचास्पदइतिरहस्यम् ललाटमर्धचन्द्रेणहेमपट्टिकयातथा केशान्धकारादथहस्यभालस्य
सार्द्धचन्द्रात्स्फुटमष्टमीपम् एतांपदासाद्यजगज्जयाय मनोभुवासिद्धिरसाधिसाधु अधस्तादन्धकाराणामुपरिष्टात्कुरंगयोः सिन्दूरविन्दुसुभ
गदृशाकनकपट्टिका वल्लीस्मरधनुर्व्वीचिभृङ्गालीपल्लवैर्भ्रुवौ॥ यथा॥ अथसुललितचापिद्रूलताचारुशाङ्गं मित्यादि श्यामास्वंगंचकितहरिणी
प्रेक्षितेदृष्टिपातान्वक्त्रच्छायांशशिनिशिखिनांबर्हिभारेषुकेशान् उत्पश्यामिप्रतनुषुनदीवीचिषुभ्रूविलासान्हन्तैकस्मिन्क्वचिदपिनते चण्डि
सादृश्यमस्ति भ्रूपल्लवंमधुपराजिरुचांनिधिस्तेगण्डस्थलीकनकदर्पणदर्पहन्त्री हेकम्बुकण्ठिशुककिन्नरहंसवाणिप्राणाममासिमदनस्यचजे

अ०श्रो त्रमलम् चन्द्रादर्शौकपोलस्यसुव्यक्तमव्यवहितश्लोकद्वयं पाणौपद्मधियामधूककुसुमभ्रान्त्यापुनर्गण्डयोरित्यादिदर्शनात्तथात्वमपि
१८ वर्ण्यते मुखस्येन्दुकन्दर्पणाः किमिन्दुः किंपद्मं किमुमुकुरविम्बं किमुमुखमित्यादौ तिलप्रसूनेनाशायाः। यथा॥ बन्धूकद्युतिवान्धवोय
मधरःस्निग्धोमधूकच्छविर्गण्डश्चण्डिचकास्तिनीलनलिनश्रीमोचनंलोचनम् नाशान्वेतितिलप्रसूनपदवींकुन्दाभदन्तिप्रियेप्रायस्त्वन्मु
खसेवयाविजयतेविश्वंसपुष्पायुधः कामतूणीकृत्यनासावर्ण्यते इतिश्रीहर्षः नाशार्वशोमृगीदृशाम् नासानालीतिलोपममि त्यपिपठ
न्तिकण्ठः कम्बोः समः स्मृतः॥ यथा॥ हेकम्बुकण्ठि इत्यादौ कम्बुग्रीवेतद्देवाष्टमान्त्यइत्यादौ मृगतन्नेत्रपाथोजतत्पत्रभषखञ्जनैः ने
त्रस्यौरतन्नेत्रकेतकालिस्मराशुगैः॥ यथा॥ चकोरनेत्रेणदृगुत्पलानांनिमेषयन्त्रेणकिमेषदृष्टः सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नाद्विधातुमेत
न्मयनेविधातुः हरिणादथतन्नयनाद्यपद्मात्पद्मपत्रश्चेत्यादि किमक्ष्णेकिंमीनाक्षित्यादि नयनेखञ्जनकमलेवाहूविलसन्मृणालविस
खण्डे मधुरपिशिरीषपुष्पंमुखमिन्दुस्त्वंशरद्भस्मीः चकारसामत्तचकोरनेत्राविलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षा पूर्णादलैः काञ्चनकेतकीनाम
होवपुःस्पर्शगेवदृष्टिः॥ केचित्तु॥ कोशातकीपुष्पसमानकान्तिभिर्मुखैर्विनिद्रोल्वणवाणचक्षुषः ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिताजनैर्ध्रुवंधृतीनामुप

विम्बोष्ठकम् इतिमापर्यन्तःकोशातकीत्वेनमुखंबाणत्वेननेत्रंवर्णनीयमितिवदन्ति॥ अन्येतु॥तयाप्रवृद्धानमचन्द्रकान्त्याप्रफुल्लच
क्षुःकुमुदःकुमार्याः प्रसन्नचेतस्सलिलः शिवोभूत्संस्पमानः शरदेवलोकः इतिदर्शनान्नेत्रंकुमुदोप ममित्याहुः प्रवालविम्ब
बंधूकपल्लवैरधरोष्ठको वर्ण्यौमाधुर्य्यमाश्रित्ययावन्मधुरवस्तुभिः पुष्पंप्रवालोपहितंयदिस्यान्मुक्ताफलंवास्फुटविद्रुमस्थम् ततो
नुकुर्याद्विशदस्यतस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य तन्वीश्यामाशिखरदशनापक्वविंवाधरोष्ठीमध्येक्षामाचकितहरिणीप्रे
क्षणानिम्ननाभिः श्रोणीभारादलसगमनास्तोकनम्रास्तनाभ्यांयातत्रास्ते युवतिविषयेसृष्टिराद्येवधातुः बंधूकद्युतिबान्धवोपमध
रः [illegible]जवाय्यन्नवर्णनीयेतिगोवर्द्धनः माधुर्यमाश्रित्येत्यादि यथा॥ त्वंपीयूषदिवोविभूषणमसीत्यादौ मुक्तामाणिक्यनारंगदाडिमीकुन्द
[illegible]भिर्वर्दावर्ण्याः कुर्य्यासेनस्थगितेत्यादौ तन्वीश्यामाशिखरेत्यादौ तदन्तानागरंगानिकोलङ्गनिपयोधरौ भोष्ठाधरौचवि
[illegible]मिफलमयीप्रिया दमनकेत्यादि बन्धूकद्युतीत्यादि॥तत्कोरकैर्यथा॥अधरः किशलयमेषीपद्मौकुन्दस्यकोरकादन्ताः कःकोके
[illegible]काम् प्रहससिहसतोहसन्तिहरिणाक्ष्याः तारारदानामित्यादि वाणीहंसालिशुककिन्नरैः वेणुकोकिलवीणाभिर्माधुर्यमधुरैः सह य

अ॰रो॰ था॥ हेकम्बुकण्ठिशुककिन्नरहंसवाणीत्यादि तस्यमेपुर्हिरेफाणांकर्णोत्पलनिपातिनाम् स्वरसंवादिभिः कण्ठैः शालिगोप्योजगुर्गुणान् क
७९ ण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणास्तिस्रोजितास्सूचयतित्रिरेखः इत्यन्तराःस्तूयतकाचिदत्राननलेनभेमीकलमालपन्ती माधुर्यमित्यादि मधुद्रोणी
वमन्दाक्षरन्दामन्दवृष्टिवत् सुधासारइवद्रासागोणीवाणीतवप्रिये वाहुर्विसेनविद्युद्वल्लिमृणालैर्विसमृणालयोरवान्तरभेदविवस्योक्तम् अ
स्याभुजाभ्यांविजिताहिसात्किंपृथक्करोगृह्यतततप्रसूनम् इहेसतेतन्नुगृह्यास्मितैः कैर्नगीयतेवाकरएवलोकैः विद्युन्मृणालसुभगावाहुवल्लिमृ
गीदृशः पूनान्सुकण्ठकाण्डेषुजाताकनकशृंखला करस्तुपद्मेनपल्लवविद्रुमाभ्याम् करकिशलयेनसुदृशारागसरित्पंकजेनेव शिथिलितविद्रु
ममहसास्पष्टोहंचेतनांनलेभे चन्द्रकलाकुन्दकोरकैर्नखाः यथा॥ निर्भर्त्सिताशोकदलप्रसूतिपाणिद्वयंचारुनखंतदीयम् नवोदितेन्दुप्रतिम
स्यशोभांकोमलः प्रदोषेविपरीतचकार निर्दोषरत्नसुभगैः कुन्दकोरककान्तिभिः नखैः कमलपत्राणिवालाचक्रेपृथक्पृथक् पूगाङ्कुरतवकोर
कविल्वतालगुच्छेभकुम्भाद्रिघटैश्चक्रैः सौवीरजंबीरकवीजपूरसमुद्गकोलङ्गफलैःउरोजः यथा॥ कनककुड्मुकायितंपुरस्तादथपङ्केरुहकोर
कायमानम् क्रमशःकमलायमानमास्तेसुदृशोवसस्तिकस्यभागधेयम् कलशीयतिकुचकमलंकमलीयतिलोचनभ्रमरः अणुकीयतिपुनरस्या

हरिणदृशः प्रत्यहंमध्यः स्तनविल्वद्वयीलस्याः प्रयपौषक्रयाकताम् उड्डीयपुनरद्रीर्णाजहारविपुलश्रीयम् चिरप्रवासिंस्तववाटिकायांवि
भर्तिचत्वारिफलानिचीरुत् सौवीरजम्बीरकवीज पूरतालान्यसौधास्यतिकिंनजाने स्वर्गोवागुच्छोवेत्यादिस्वयंभूः शंभुरंभोजलोचनेत्वत्य
योधरः नखेनकस्यधन्यस्यचन्द्रचूडोभविष्यति संपुटंहाटकीयमित्यादिस्मनकतरुशाखालम्विकोलङ्गः युग्ममित्यादिमहतोपिमहीयांस
मवियांसमणोरपि तत्प्रतीकंविदुर्नूनमणुमध्येनभस्तनि रेखाकान्तातिसुभ्रया मारोमालिस्तेनतादृशैः शैवालधूमभृंगालिलताद्यैरुपमी
यते नाभीविलादुद्गलिताभुजङ्गीरोमालिरास्यैन्दुसुधालिलिसुः समीस्यकेशावलिवर्हिमालामुरोजगिर्योः समलीयतान्तः सुगममिदम् नाभी
रसातलाद्वसंहृदकूपनदादिभिः यथा॥मदनसरितमेतांगाहमानोजनोसौजघनपुलिननाभीमण्डलावर्तरम्याम् मुखकमलस्तनायामुल्लस
द्रूलतोर्मिचिरविरहतुताशापासमुक्ताञ्चकार स्वन्नाभिकूपः पातालेनितम्वस्तवमेदिनी पयोधरस्तेहेमाद्रिस्त्वंममासिजगत्रयम् हृदनदसरो
सिंनाभिरिवचलीतटिनीरसात्मकञ्चवपुः तदपितलोदरिसंप्रतिकथमिवसंतापमातनुषे वलीतटिन्यातद्रूपैस्तत्तमैः पाशादिभिस्तदाह त्रि
वलीपाशैस्तम्यातत्यावद्धः कामस्यसोपानमिवप्रयुक्तमितिष्टष्ठंकांचनपट्टकैः मुक्तावलिस्तेरदनाः पृष्ठंकांचनपट्टकम् नखांशवस्तेरत्नानिम

अ॰ कौ॰ धीमध्यसि किं प्रिये रूपातलमूल्पाणुवेदीसिंहादिभिः समः मुष्टिग्राह्योभवेन्मध्यः अत्रमध्यस्यातिसूक्ष्मतयातत्प्राधान्येनोपमानता अत
२९ स्यमुष्टिग्राह्यतातत्प्रमाणता सूक्ष्मत्वादेवमध्येमून्यताच अतएवसदसत्संशयगोचरोदरीत्यपिवर्णयन्ति जघनंपुलिनोपमं॥यथा॥मद
नरविमेतामित्यादि पीठप्रस्तरभूचक्रैर्नितम्बः परिवर्ण्यते॥यथा॥नितम्बः स्वर्णपीठस्तेतवाङ्गुल्यश्चपल्लवाः ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफे
नकान्तिरस्मितंतव तपनीयशिलाशोभाकटिरित्यादि नितम्बस्तवमेदिनीत्यादि चक्रेणविम्बंयुधिपुष्पकेतुः पितुर्ज्जितंवीक्ष्यसुदर्शनेन ज
गज्जिगीषस्यमुनानितम्बमयेनकिंदुर्लभदर्शनेन विभ्रम्यवश्चारुनितम्बचक्रेदृतस्यदृक्तस्यखलुस्खलन्ती स्थिराचिराद्यस्ततदूरुरम्भा
स्तम्भातुपार्श्विष्यकरेणगाढम् रथचरणविशालश्रोणिलोलेक्षणेचेतिमाघःश्वक्रान्तारद्वयसाम्यमप्यत्र ऊरुस्तुकरिहस्तेनकदल्याकरभेनच॥
यथा॥कदलीकदलीकरभःकरभः करिराजकरः करिराजकरः भुवनत्रितयेपिविभर्त्तितुलामिदमूरुयुगंनचमूरुदृशः चरणःपल्लवाम्भोजस्थल
पद्मप्रवालकैः यथा॥विजितप्रवालपल्लवकवलीकृतप्रोल्लसत्तुस्वमे पद्मकमलेकमलायाः लुठद्दलकः पातुदेवकीसूनुः अभ्युन्नतांगुष्ठनखप्र
भाभिर्क्षिपणाद्रागमिवाद्रिरवी आजह्रतुस्तच्चरणौपृथिव्यांस्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् पूर्णेन्दुनाङ्गुष्ठनखैः॥यथा॥यशःपदाङ्गुष्ठनखैम्

स्वंच विभर्त्ति पूर्णेन्दुवत्तुष्ट्यर्थं यथा कलाश्चतुः षष्टिरुपैति वासंतस्यां कथं सुभ्रु विमाननास्यात् गमने हंसहस्तिवत्॥ यथा॥ गमनमलसयानैरित्या
दि साराजहंसैरिव संन्नतांगी गतेषु लीलाञ्चितविभ्रमेष्वित्यादौ कटाक्षोपमुनावीचिभृङ्गावलिविषामृतैः हालाहलम्वाविलसत्सुधावाभृङ्गाव
लीवायमुनोर्मयो वा निशाणघृष्टामदनेषवो वा पद्मा कटाक्षाहरिणेक्षणायाः ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफेनकैरवकन्दुकः इत्यादि हसो हास्य॥ यथा
ज्योत्स्नापुष्पपीयूषइत्यादि नूनं ते चोरितातन्वि स्मितेक्षणमुखद्युतिः स्नातुमंभः प्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः मुक्ताप्रवालगणनीया मुक्ता
फलं वा स्फुटविद्रुमस्थमित्यादेः दर्शनेवमदन्तादि यथा॥ धवलपद्विजगदखिलं ज्ञावयदिषविम्बमेवविशिष्टोष्ठैः वमदिवकमलसहस्रलोच
नमणीशोजयति श्वाससुरभिसमः वहन्ति प्रातरंभोजसौरभोद्गारवासिताः मंदं मंदं मणीवातानिश्वासास्तावकाइव हंससारसशब्दाभ्यां व
र्ण्यते नूपुरध्वनिः॥ यथा॥ साराजहंसैरिवेत्यादि लीलाचलत्श्रीचरणारुणोत्पलस्फुरत्तुलाकोटिनिनादकोमलः शौरेरुपानूपमयाहरन्मनः स्व
रान्तराद्भ्रमरसारसारवः अत्र श्रीपादानुसारिकविकल्पलताकार एतावदधिकमाह वेण्याः सर्प्पासिभृंगाल्योधम्मिल्लस्य विधुंतुदः सीमन्तस्या
ध्वदण्डोचभुवोः सर्प्पकृपाणकौ दन्तस्य जीरकाद्रेयामदिषकुमुदेक्षणः जिह्वापांसलं चलोदोलानासया॥ पाटली तथा॥ वल्लरीलहरीपाशः स्व

अ०शे० स्याद्वक्त्रस्य च पृष्ठाश्रयासेऽङ्गुल्यः पल्लवस्य नखस्य तु रक्तपुष्पाभिनाभ्यास्तु विवराम्भोरुहे सम्भे वीचिसोपाननिश्रेण्यस्त्रिवल्या इति च
२१ [illegible]पाः पुंसां तु पुरुषस्य [illegible] पीनस्कन्धस्य सन्निभौ भुजौ वज्रस्य गमनमुष्ट्रा मित्यपि कीर्तितम्॥ गोवर्द्धनस्तु॥ शरीरलक्षणपक्षयोर्वर्णनीया
[illegible] मृदुता कार्श्यमतिकोमलता तथा कान्तिरौज्ज्वल्यमाधवल्यमित्येते वपुषो गुणाः केशस्य दीर्घं कौटिल्यं मृदुत्वं [illegible] नीलताः क
पोलो[illegible]ता कण्ठे ग्रीवायां त्वं त्रिरेखता नेत्रे स्नैग्ध्यं विशालत्वं लोलतापाङ्गदीर्घता नीलताप्रान्तलौहित्यं श्वैत्यं निबिडपक्ष्मता अधरे त्वन्तमा
धुर्यमुच्चत्वं सुरक्तता दन्तस्य श्वेतलौहित्यं द्वात्रिंशत्तातिदीप्तता माधुर्यस्पष्टता वाचां मृदुता समता भुजे करे तु मृदुता शैत्यं सर्वे भागे
[illegible] स्तने श्यामाग्रतौन्नत्यविस्तार दृढ पाण्डुताः रोम्णां मार्दवसौक्ष्म्यं श्यामता नाभिगामिता कान्तिर्वृत्तानुपूर्वत्वं जंघयोर्नातिदीर्घता
[illegible] निश्वासे तु सुगन्धिता॥ इत्यादि॥ यथा संक्षेपशीलेन गच्छता मृदुवर्त्मनि सर्वेषामविरोधेन दिङ्मात्रमिह दर्शितम्॥ इत्य
लंकारशेखरे योषिद्वर्णनमरीचिः॥ इदानीं पुरुषवर्णनमाह॥ राज्ञामत्यन्तपीनत्वमुच्चता दीर्घबाहुता अन्यपुंसामिति बहुत्वे प्रायशः कवीनां ए
[illegible] वर्णनीया भवन्ति [illegible] यथा॥ व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः॥ इत्यादि॥ युगार्गलभुजै

[illegible]स्पर्द्धी [illegible] भहस्तकैः बाहु यथा॥ युगायुगव्यायतबाहुरित्यादि भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे इत्यादौ अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुंठने ध्रुवं गृहीता
र्गलदीर्घपीनता। उरः। श्रियाऽऽसन्नवगोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्षतिरः प्रसारिता मागेन्द्रगमनः पीनमैरावतकरायतम् दोर्द्वंद्वं भुवनागारस्तंभराजा
ममर्कंसः [illegible] कपाटेन शिलापट्टेन वर्ण्यते॥ यथा॥ युगायुगव्यायतबाहुरंसल इत्यादि मध्ये कार्श्यम्॥ यथा॥ अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहु र्विशा
लवक्षास्तनुवृत्तमध्यः इत्यादि॥ उन्नततापदे यथा॥ कूर्माकारं चरणयुगलं धृतदिग्दन्तिशुण्डादण्डावूरू भुजयुगमपि व्यक्तनागेन्द्रशोभम् प्रायः
[illegible]धिपयेतत्समर्थोऽन्यदार्थां नेकीकृत्य त्रिभुवनसृजा निर्मिता यस्य मूर्तिः स्तनयोरिव नारीणामत्यन्तस्वच्छता हृदि॥ यथा॥ सा
निर्मितेऽस्य मधुकमालाहरिस्थिता च प्रतिबिंबिता च ॥ ❧ ॥ ❧ ॥ किमत्र मग्ना किमु तीव्रमग्ना पञ्चेषुबाणालिरियं विलोक्य नारीस्त
न[illegible]॥ यथा॥ प्रतिफलितं गलगरलं कज्जलतुल्यापयोधरे देव्याः प्रातः प्रोञ्छितुमिच्छन् गिरिजाहसितो हरो जयति कान्तिप्रयोजकं यावत्ता
[illegible]वर्ण्यते तद्योषिद्यथा कृतावरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्य बिभ्रती तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजैर्नियोद्धुकामे किमु बद्ध
[illegible] तुलाम्बराधरः प्रांशुर्दीर्घ[illegible]भुजः प्रकृत्येव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानभूत् चन्द्राननचन्द्रदिं मृगलोचनमृगरिपुघनस्तनम् कामं कम

अ०पे० लपत्राणामैत्रेतस्यानुकारिणी इत्यादि॥ विस्तृतमन्यत्र इदमुपलक्षणम्॥ आह्लादत्वपुरस्कारेण चन्द्रादिसाम्यमुभयोरपि॥ यथा॥ इति द्विजेन द्विज
२२ राजकान्तिरित्यादि इन्दुप्रभामिन्दुमतीवभाषेइति स्फुरत्कमलपत्राभ इति श्रुतयोधेप्रतापोग्न्यादिपद्माद्यैः कीर्तिश्चन्द्रादिशुभ्रकैः करेपद्मोर्ध्व
रेखादिपदेच्छत्रध्वजादिकम् गमनेहस्तिसिंहाभ्यांकार्कश्यंच भुजादिषु॥ स्फुटमिहोदाहरणम् गमनेयथा॥ पूर्वंयथादेवपतेर्नियोगमूर्जावह
न्कार्मुकबाणहस्तः प्राप्तस्तथैवाशुगजेन्द्रगामीप्रोद्भिद्यमानेननवयौवनेन ततोमृगेन्द्रस्यमृगेन्द्रगामीत्यादि स्युरुत्तरपदेव्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्ज
राः सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसिश्रेष्ठार्थवाचकाः आदिपदादृषभोपिकर्तव्यारत्नसिंहाद्या नरराजादितः पदात् विशेष्यभावोद्युसदांनरभूमिवि
शेषणात् यद्यक्तामुद्रिकायुक्तंतद्वर्ण्यमुभयोरपि किन्तुशिष्टप्रयोगोऽन्वमयाकस्पतयेष्यते॥ इत्यलंकारशेखरेपुरुषवर्णनमरीचिः॥ इदानीं
सादृश्यप्रापकप्रकाशनाह इवाद्यैः प्रतिमानाद्यैस्समानाद्यैर्निभादिभिः बन्धुचौरादिकैश्चाद्यैः सादृश्यप्रतिपत्तयः॥ तदाहुः इवादीनिति॥ इवव
द्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः तुल्यसंकाशनीकाशप्रतिमाप्रतिरूपकाः सदृक्सदृशसंवादिशब्दाः सादृश्यवाचकाः॥ प्रतिमानाद्यैरि
ति॥ प्रतिमानंप्रतिबिंबंप्रतिमाप्रतियातना प्रतिच्छायाप्रतिकृतिरर्चापुंसिप्रतिनिधिरुपमोपमानंस्यात्॥ समानाद्यैर्निभादिभिरिति॥ वाच्य

लिंगाः समानश्च सदृशः सदृक्षः सदृक् साधारणः समस्तुल्यः स्युरुत्तरपदे त्वमी निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः बंधुरितिबन्धुर्मि
त्रंवयस्यश्च प्रेयान्प्रीतः सुहृत्सखा उपमानोपमेययोरेवम्॥ चौरेति॥ चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाट
च्चरमलिम्लुचाः मुखकान्तिचौरश्चन्द्र इत्यादिकर्तव्यम्॥ अरीति॥ रिपुवैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवश
त्रवः अभिघातिपराराति प्रत्यर्थिपरिपन्थिनः चंद्रस्य वैरि मुखं इत्यादिकर्तव्यम्॥ वंशाद्यैरिति॥ संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ वं
शोन्ववायः संतानः सपिंडास्तु सनाभयः समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः चन्द्रगोत्रं
चन्द्रसोदरं मुखमित्यादिकर्तव्यम्॥ प्रकारान्तरमाह॥ भृतकाद्यैश्च भृत्याद्यैर्न्यक्कारार्थैः क्रियापदैः सन्देहवत्तदाक्याद्यैः सादृश्यं प्रतिपद्यते
भृतकाद्यैरिति भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकश्च सः मुखस्य भृतकश्चन्द्र इत्यपि वोद्धव्यम्॥ भृत्याद्यैरित्यादि॥ भृत्ये दासेरदासेरदासगोप्य
कचेटकाः नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः मुखदासः शशीत्यादिकर्तव्यम्॥ न्यक्कारार्थैरिति॥ न्यक्करोति तिरस्कुर्वन् प्रतिक्षिपति भ
त्सीति आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति विडम्बयति संरुधेच्छं सतीर्ष्यत्यसूयति त्वन्मुखं चन्द्रं न्यक्करोतीति क्षेपन् तृणीकृतमधि

अ.श्री. श्रियं निरस्तं च लघूकृतम् अनाहतमवज्ञातम् अम्भोजं यत्र तन्मुखेन्दुना ॥ सन्देहे इति ॥ यथा ॥ किमिन्दुः किं पद्ममित्यादि तत्तद्वाक्यैरिति ॥ तस्य पुष्णाति
२३ शोभां यस्य तस्य कान्तिं विलुम्पति तेन सार्द्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति तस्य दर्पं पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते तमर्थमनुबध्नाति तच्छीलं त
न्निषेधति तस्य चानुकरोतीति तमर्थमनुविंदति आकारयत्याह्वयते जिगीषति सत्कहम् विधिरम्भोजसाम्राज्ये मुखेन्दुमभिषिञ्चति तस्य
मुखेन सह शंकं कण्टकं कर्तुमिच्छति भवतीन्दुर्नदासोपि त्वदास्यं चेत्किमिन्दुना चन्द्रमूर्ध्नि पदं धत्ते यथा चंद्र प्रतप्यसि लीयते चन्द्रमाः क्का
पि बिभेति च न पश्यते ॥ रणितु ॥ प्रतिच्छन्दसरूपादिसजातीयानुवादिनः सलक्षणसपक्षाभसवर्णतुलितादिकम् कल्पदेशीयदेश्यादिये चान्यू
नार्थवाचिनः समासश्च बहुव्रीहिः स्पर्धाकदनादिषु भवन्तीवादिशब्दाश्च सादृश्यप्रतिपत्तये ॥ इत्याह ॥ कवीनां घटनान्येव चराचरविलक्षण
भकर्तुमन्यथाकर्तुं कर्तुं वा समते जगत् ॥ इत्यलंकारशेखरे वर्णकरत्नम् ॥ इदानीं कविसंप्रदायस्य सर्वापेक्षयाभ्यर्हितत्वं दर्शयन्नाह ॥ असतो
पि निबन्धेन सतामप्यनिबंधनात् नियमस्य पुरस्कारात् संप्रदायस्त्रिधा कवेः असतोपीति वस्तुगत्या यन्न भवति तदपि कविभिर्वर्ण्यते ॥ यथा ॥ र
त्नानि यत्र तत्राद्रौ हंसा यत्र जलाशये जले भाद्यं नभोनद्यामम्भोजाद्यं नदेष्वपि तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यत्वं सूचिभेद्यता मुक्तत्वं कीर्तिपुण्यादौ

कार्ष्ण्यं च कीर्त्यादिषु प्रतापे रक्ततोज्ज्वलत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः ज्योत्स्नापाने चकोराणां प्रवालं सर्ववीरुधाम् केसराशोकयोः स्त्रीणां गण्डूषात्पाद
घाततः मासाम्नेऽपि पुष्पाणि रोमालि स्त्रि वलि स्त्रियाम् ॥ सतामपीति पारमार्थिकमपि न निबध्यते ॥ यथा ॥ वसन्ते मालतीपुष्पं फलं पुष्पेऽपि चन्दने
कामिदन्तेषु कुन्दानां कुड्मलेषु च रक्तता। रागे श्यामता पातः स्तनयोर्विस्रवातयानि यमस्येति हिमवत्येव भूर्यत्वकृ चंदनं मलये परम् हेमन्त
शिशिरे पद्मकान्तसर्वदा कमलस्थितिः ॥ किंच ॥ सामान्यग्रहणे शीतं पुष्पाम्भस्त्रग्वाससाम् ध्वजचामरहंसानां हारस्य वकभस्मनोः कृसत्वं स
र्वेषु हिमे पयारि धवलीकृताम् भिल्लिकावासुराणां च धूमपंकशिरोरुहाम् लौहित्ये धातुमाणिक्यजवारत्नविवस्वताम् पद्मपल्लवबन्धूकदा
डिमीकरजादिषु पीतत्वं शालिमण्डूकवल्कलेषु परागके वर्षास्वेव शिखिप्रौढि माधवे च पिकध्वनिः ॥ अन्यच्च ॥ कमलासम्पदोः कृष्णहरितो
र्नागसर्पयोः पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखासु च चन्द्रे शशैणयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसंहितम्
॥ अपि च ॥ चिरन्तनस्यापि तथा शिवचन्द्रस्य बालता मानवामौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः भुवनानि निबध्नीयात्त्रीणि सप्त चतुर्दश चतस्रो
दिशो दश दिशश्चतुरः सप्त वारिधीन् अष्टादश स्मृता विद्याः चतस्रश्च चतुर्दश येऽप्यलेते जलजौ वाभिन्दन्त्यर्कं करणेमृताः महत्त्वमादिसर्गान्ते

अ.शे. सत्स्यताजगतामपि शैलादिर्भिद्यते शब्दान्नभः पूर्तिरथो द्रुमं नामतत्तदुपाधीस्यात् कुङ्कुरोवृषवाहनः विहङ्गेन वृषाङ्कोयं ध्वजे सत्वाद्वृषध्व
२४ जः शूलीन सर्प्पीगिरिशः शशीनहरिणीविधुः इन्दुमौलिर्महादेवो गंगामौलिर्न्नतु क्वचित् रलयोर्डलयोश्चैव बवयोः सशयोर्न्नभित् नानुस्वा
रविसर्गौ च चित्रभङ्गस्य सम्मतौ इ ख्वदहाहिहीहसमउतवैसुकिलैवच पदान्येतानि देयानि पादस्यादौ न जातुचित् भूतेन्द्रभारते शास्त्राक्रमह
त्ववेदानिरर्थकः दुरर्थो ब्राह्मणो दृष्टिभोज्यौ वधपथादिषु॥ इत्यलंकारशेखरे संप्रदायरत्ने नियममरीचिः॥ अथ संक्षेपेण वर्णनीयमाह॥ वर्ण्य
स्त्राराजा देवी वरे शो ग्रामः पुरी सरित् सरोऽब्धरण्योद्यानाद्रिप्रयाणरणवाजिनः हस्त्यर्कचन्द्रर्तवो विवाहो यत्स्वयंवरम् सुरापुष्पाः स्वुसम्भो
गविम्लेच्छमृगयाभ्रमाः कालान्तरं वयः सन्ध्यो ध्वान्तदूत्याभिसारिकाः॥ अेषां विशिष्य वर्णनमाह॥ नृपे कीर्त्तिः प्रतापाज्ञा दुष्टशान्तिविवेकिताः
धर्मप्रयाणसंग्रामशस्त्राभ्यासनयक्षमाः प्रजापालारिशैलादिनिवासो रिपुशून्यता औदार्यधैर्यगाम्भीर्यैश्वर्यसौन्दर्यमादयः देव्यां सौभाग्यलावण्य
शीलशृङ्गारमन्मथाः नृपाचातुर्यदाक्षिण्यप्रेममानव्रतादयः देशे बहुखनिद्रव्यपण्यधान्याकरोद्भवाः दुर्गग्रामजनाधिक्यनदीमातृकतादयः
ग्रामे धान्यलताहसरसीपशुपुष्पयः सेव्यादिरुद्रकेदारग्राममल्लीमुग्धविभ्रमाः पुरे हृत्परिखावप्रप्रतोलीतोरणध्वजाः प्रासादाध्वप्रपारामवा

कोकस्यासतीमदी सरिदम्बुधिवापिस्थावीच्योवनगजादयः पद्मानिषट्पदाहंसचक्राद्याकुलवास्विनः सर सम्भोलहर्म्यभोगज्ञायंबुजषट्प
दः हंसचक्राद्यस्तीरोद्यानस्त्रीपान्यकेलयः अब्धौद्वीपाद्रिरत्नोर्मिपोतपादोजलप्लवाः विश्रुकुल्यागमस्यन्द्राद्दिरीर्वौघपूरणम्॥ अरण्ये
हिमराज्ञिमयूरसिंहादयोद्रुगाः काकोलूककपोताद्याम्भिल्लभल्लाद्यः उद्याने सरणिः सर्वफलपुष्पलतादयः पिकालिकेलिहंसाद्याः क्रीडा
कथ्यपजास्थितिः शैलेमेघौषधीधातुवंशकिन्नरनिर्भराः मृगपादगुहारत्नवनजीवाद्युपत्यकाः प्रयाणेभेरिनिम्वानभूकम्पबलधूलयः
करभोसध्वजछत्रवणिक्शकटवेशराः युद्धेतुवर्मबलवीररजांसितूर्य्यनिर्घातनादशरमण्डपरक्तनद्यः छिन्नातपत्ररथचामरकेतुकु
म्भियोधाः सुरीवृतभटाः सुरपुष्पवृष्टिः अश्वेवेगित्वमौन्नत्यतेजः सल्लक्षणस्थितिः खुरोत्खातरजः प्रौढिजातिर्गतिविचित्रता गजेस्ते
नवायित्वमुत्तंताकर्णचापलम् अरिव्यूहविभेदित्वंकुंभेमुक्ताभदालयः॥ सूर्य्येरुणतारविमणिचक्राम्बुजपथिकलोचनप्रीतिः तारेन्दुदीपकौ
मधुलूकतमश्चौरकुमुदकुलटार्तिः चन्द्रेकुलटाचक्राम्बुजचौरविरहितमोर्तिरौज्वल्यम् जलनिधिजननेत्रकैरवचकोरचन्द्रास्मरप्रतिप्रीतिः
सुरभौदोलाकोकिलदक्षिणवातद्रुपल्लवोद्भेदाः जातीतरपुष्पचयाद्रुममञ्जरीभ्रमरभंकाराः ग्रीष्मेपाटलमल्लीतापसरः पथिकशोषवाता ४ त्का

अ॰ शे॰ सत्कुप्रपाप्रपालीमृगतृष्णाम्रादिफलपाकाः वर्षासु घनशिखिस्मयहंसगमापंककंदलोद्भेदोजातीकदम्बकेतकभञ्झानिलनिम्नगाह्लिप्रीतिः शर
२५ दि तुरविपटुत्वं जलाच्छतागस्त्यहंसवृषदर्पाः सप्तच्छदासिताभ्राब्जरुचिः शिखिपक्षमदपाताः हेमंते दिनलघुतामरुवकयवशीतसंपत्तिः॥ शिशि
रेकुन्दसमृद्धिः कमलहतिर्वीगुडामोदाः॥ विवाहे स्नानशुद्धांगभूषातूर्यत्रयीरवाः वेदीसंगीतरामादिलाजमंगलवर्णनम् स्वयंवरे शचीरक्षाम
ञ्चमण्डपसज्जता राजपुत्रीनृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनम् सुरापाने विकलतास्खलनं वचने गतौ लज्जामानच्युतिप्रेमाधिक्यं रक्तासता
भ्रमः पुष्पावचये पुष्पावचयः पुष्पार्पणार्थने दयिते मालागोत्रस्खलने क्रोधो वक्रोक्तिसंभ्रमाश्लेषाः जलकेलौ सरः क्षोभश्चक्रहंसापस
र्पणम् पद्मम्लानिः पयः सेपो सिरागोभूषणच्युतिः सुरते सात्त्विकाभावाः सीत्काराः कुङ्कुमलासता कांचित्कंकणमञ्जीररवोरदनखवक्ष
ताः विरहे तापनिश्वासचिंतामौनकृशांगताः अब्दसंख्या निशादैर्घ्यं जागरः शिशिरोसता मृगयायां चसंचारो वागुरानीलवेषता मृगाधिक्यंमृ
गत्रासो हिंसेद्रावस्त्वगतित्वरा आश्रमे तिथिपूजैणविश्वासो हिंसशांतता यज्ञधूमो मुनिसुताद्रुसेको वल्कलं द्रुमाः पद्मकेकोत्सवः प्रातर्मध्या
ह्नेतापसप्लवः सायं सूर्ये तिलोहि स्यं चक्रपद्मादिविप्लवः पूर्वं त्वेग्रतनत्वं स्वसंधिं आप्योपवर्णनम् एवं शैशवतारुण्यमाध्यस्थ्यं विषमं चततू

अन्धकारेतिकाठिन्यंबिम्बलोपसमर्थता आकस्मिकसमारंभोनिःशंकमभिसारिता रसे प्रचुरशाखत्वंदलादर्शितसूर्यता उच्चताप्रसवोत्कर्षौ
वपुः पथिकसेव्यता अभिसारेभयभ्रंशोमञ्जीरादितिरस्क्रिया साहसंरागितोत्कर्षा कालानुगुणवल्लभा॥ इत्यलंकारशेखरेवर्णनीयमरीचिः
नियमान्तरमाह॥ श्वेताश्चंद्रादयोज्ञेयानीलाः श्रीकेशवादयः शोणास्तुसान्द्रधर्माद्याः पीतादीपशिखादयः धूसराअथधूल्याद्याः ज्ञातव्याः
काव्यवर्त्मनि॥ अत्रैवज्ञातव्यं॥ श्वेतानिचन्द्रशङ्खाभ्रशंभुनारदभार्गवाः हलीशेषाहिशङ्खेभौसिंहसौधशरद्घनाः सूर्येन्दुकान्तनिर्मोकमन्दा
रहुहिमाद्रयः हिमहासमृणालानिस्वर्रैण्डभरद्वाभ्रकम् सिकतामृतलोध्राणिगुणकैरवशर्कराः नीलानिकृसचन्द्राङ्कव्याससमधनंजयाः
शनिद्रुपदजाकालीराजपट्टविदूरजम् विषाकाशकुहूशल्यागरुपापतमोनिशाः रसाद्भुतशृंगारौतथापिकंचराहवः शिरिच्चिंपमोरसः कण्ठः
खञ्जनकेकिनोः हत्याछायागजाङ्गाराः खलान्तः करणादयः शोणानिसान्द्रधर्मश्चनेत्रारौद्ररसस्तथा चकोरकोकिलापाराक्तनेत्रंकपेर्मुख
म् तेजः पुष्परागस्तंचभौमकुंकुमतस्त्रकाः जिह्वेन्द्रगोपखद्योतविद्युत्कुंजरविंदवः पीतानिदीपजीवेन्द्रगरुडेश्वरसज्जताः ब्रह्मावीररसस्व
र्णकलिद्वापररोचनाः किंजल्कचक्रवाकाद्याहरितालंमनःशिला धूसराणिरजोलूताकरभोगृहगोधिकाकपोतमूषकोदुर्गाकाककंठखरादयः

अ॰ शे॰ इदमुपलक्षणम्॥ हरिताः सूर्यतुरगा बुधो मरकतादयः इत्यपि बोद्धव्यम् द्वैरूप्ये चाप्रसिद्धो च नियमोऽयमुदाहृतः अन्यद्वस्तु यथा यत्स्यात्तत्तथैवो
१६ पवर्ण्यते॥ इत्यलंकारशेखरे मुक्तादिनियममरीचिः इदानीं नियमांतरमाह एकस्माद्दाशसहस्रं च यद्यद्वस्तु यथा भवेत् तत्तत्कविप्रयोगेन ज्ञातव्यं
काव्यमिच्छता॥ अत्रैव ज्ञातव्यम्॥ एकरेन्दुः करी चाब्धौ गजास्यरदशुक्रदृक् द्वयं पक्षनदीतीरनरश्रुतिभुजादिकम् त्रयं कालाग्निभुवनगंगा
मार्गशहृग्गुणाः ग्रीवारेखा महीकोणस्तथा शूलशिखावली संध्या पुनः पुष्कराणि रामविष्णुज्वरांघ्रयः चत्वारि वेदब्रह्मास्यवर्णाब्धिहरिवाह
यः स्वर्दंतिदंतसेनांगोपाययामयुगाश्रमाः पंचपांडवरुद्रास्येन्द्रियस्वर्द्रुव्रतादयः महाभूतमहापापमहाकाव्यमहामखाः पुराणलक्षणं प्राण
मिषावर्गेन्द्रियार्थकाः षडूज्रकोणत्रिशिरोनेत्रतर्काङ्गदर्शनम् चक्रवर्तीमहासेनवदनानि गुणा रसाः सप्त पातालभुवनमुनिद्वीपार्कवाजिनः
वाराश्वस्वरराज्यांगव्रीहिवह्निशिखादयः अष्टौ योगाङ्गवस्वाशामूर्तिदिग्गजसिद्धयः ब्रह्मश्रुतिव्याकरणदिक्पालाहिकुलाद्रयः नवांगद्वार
भूखण्डकृत्तरावणमस्तकाः व्याघ्रीस्तनसुधाकुण्डशृङ्गारादिरसग्रहाः दशहस्तांगुलीशंभुबाहुरावणमौलयः कृष्णावतारोदिग्विश्वेदेवाव
स्थेन्दुवाजिनः एकादशमहादेवाः सेनाश्चकुरुभूपतेः द्वादशार्कराशिमाससंक्रांतिगुहबाहवः शारिकोष्ठकसेनानीनेत्रसभापतिमंडलाः त्र

षोडशस्युस्तांबूलगुणाअथचतुर्दश विद्यान्वयमन्वराश्चैवभुवनधुवतारकाः तिथयःस्युः पंचदशषोडशेन्दुकलास्मृताः अष्टादशद्वीपविद्यापु
राणस्मृतिधान्यकम् विंशतीरावणभुजानेत्राद्ययशतंतथा धार्तराष्ट्राः शतभिषकृतारकापुरुषायुषम् रावणांगुल्यब्जदलंयज्ञपत्राब्धियोजन
म् सहस्रंजाह्नवीवक्त्रशेषशीर्षाम्बुजच्छदाः रविरश्म्यर्जुनकरवेदशाखेन्द्रदृष्टयः उदाहरणमेतेषांप्रसिद्धत्वान्नलिख्यते प्रहृतेकेवलंपांथा
मादृशाः काव्यवर्त्मनि॥इत्यलंकारशेखरेसंख्यानियममरीचिः॥ इदानींप्रकारमुपदिशन्नेवकवीनांप्रकर्षबीजमाह॥गतागतंसमत्वंचसंस्कृ
तप्राकृतैक्यताम् तथावचनयोःसाम्यंधर्मिधर्माभिधापिच कवयःकुर्वतेशक्ताः समस्यापूरणादिकम् आदिचतुष्टयंचित्रकाव्योपकारक
म्॥तद्यथा॥ममरुरुमध्यमसहासकारिकावरखवनदानवसरसीरसगजभुजगतरुणीरुतरदसोदरनदभेदनवरभैरवकलपुलकपतदात
पहस्यादिः चकारादसाम्येकविस्फुटतार्थता राजानदीमालिकाराजतेदीनरक्षीपिनाकिनानन्दनवमसहसात्सनुतइत्सादिः रेजिरेवभूवतिष्ठती
त्याख्यातेसंस्कृतेत्यादियथा॥तत्रपुल्लिङ्गे॥हाराहारविहारसारसमराः संभोगभोगाध्वराः संहारामरवारवारणरणाष्टंहारवीराकराः लोलोल्ला
पविलासवापसहरा हंकारहीरांकुरानीहारोरगतारगतरलागोविन्दकन्दोदनाः॥स्त्रीलिंगे॥धरणीधारणीगोणीरोहिणीरमणीमणी कंदलीलह

अ॰चे॰ रीरंभानत्नीभेरीवसुंधरा॥नपुंसके॥जलफलपलमूलंवारिकीलालतूलंवलपललदकूलंतिंगगंभीरकूलम् सलिलकपलंचीरंतुच्छराजीवनीरंहलरज
२७ तकुटीरंवारुनालंपटीरम् भणगच्छदेहिसंहरकुरुरोचयमारयावगच्छेहि अवलोकयावचिन्तयधारयस्वादयेतिधातुजंविद्धि अेकस्मिन्नेवार्थे
बहुवचनैकवचनयोः॥साम्यंयथा॥ क्रव्यादोदेषिरोवारिफलिनोवर्हिणोनरः तादृशोभूरुहाद्याश्चमासफेरवसोमपाः एवंरथिमंथानशब्दाःसु
रणशावयः धर्मिधर्माभिधायिपदंयथा सुषिराद्रिप्रतीहारवुल्लपिल्लादिशात्रवः स्मेरालसौमत्सरश्चधर्मिधर्माभिधायकाः चकाराद्विशेषसामान्य
वाचकभावाभाववाचकपरिग्रहः॥ तदुक्तम्॥ शकुन्तधातुमरुतोगरुत्मत्कामदर्शनम् स्वच्छवंधूस्वगमनंचटकाद्याद्विवाचकाः अपिधाना
वपूर्वादिभावाभावप्रदर्शनम् आदिपदात् आराद्युतभिन्नअवतंसादिपरिग्रहः॥इत्यलंकारशेखरेचित्रकाद्युपकारमरीचिः॥ समस्यापूरण
क्रिकमिति इदंतुकठिनसमस्याभिप्रायेणतदुक्तंकवयः शान्ताः तत्रैवंप्रकारेणयदीदंस्यात्तदेदंस्यात्कर्ताविषयमेतिच अयोग्यः खलुकःशब्दः
कुत्रसंसर्गधीर्नहि प्रस्तोत्तरात्पदेभङ्गात्पूर्वस्मिन्नाद्ययोजनात् मिथ्याभिधाप्यसावेवअेषसार्वत्रिकः क्रमः॥प्रस्तेति॥केमण्डयन्तिस्तन
मण्डलानिकीदृश्युमाचन्द्रमसः कुतःश्रीः किमाहसीतादशवक्त्रनीताहारामहादेवरतातमातः॥पदेति॥मृगात्सिंहः पलायते मृगमत्तीति

मृगात् लेपनतापमांसयइत्यर्थःकरणात् पूर्वस्मिन्निति प्रत्यर्थिकीर्तिनिर्जितकज्जलधवलेयावककुसुममितिभावत् यथायथभावान्तरप्रकार
गम्
स्तु ओतत्त्वप्रेमपारदृष्टविधिन्यस्तत्रिलोकाताम् अरिष्टमेवतत्संजातमिंद्रजालेविभावय प्रबोधयतिबालोऽपयथायो ।प्रपूरयेत् सुबोधमिदम् प्र
कारान्तरेदेवर्षिवरशापादेर्मेघविमर्दिनपथादिभिः मनोरथेनतपसाम्बयात्पुण्यचयेनच मायपाशंवरादीनांसर्वसंभावयेत्कविः तत्रदृढरूपम् त
थस्तत्कालिकंपुण्यम्॥थोपादस्तु॥रागवात्सल्यशोकादेर्विनयेनमदेनच मतिभ्रमेणशौर्येणविपरीतकरः पुमानित्यादि॥विशेषस्तु॥कस्मा
यव्याण्डसंसर्गप्रसिद्धवस्तुष्वणुर्महान् युगान्तेचातिदूरोऽप्यनिकटेमहदप्यणुः हरेदृधोमुखत्वेतुविम्बाच्चविपरीतता दृक्पीडनात्तनुमूहाद्वा
धनाविम्बतोयवु तमोः कौमुद्यादिभिः कार्ष्ण्यशौक्ल्यंज्योत्स्नादिकीर्तिभिः लौहित्यंरक्तपीतादिसन्ध्यास्त्रकरादिभिः तिमिरंद्भुताप्रयुक्तचक्षुर्म्मा
यम् दूर्पवशेसोयतिपिपीलिकाइत्यादि मशकोयतिकुञ्जरइत्यादि विपरीतोभवज्जनइत्यादि एकोपिसशतंनृपइत्यादि मषीयतिजगन्त्र
यमित्यादि भेकत्रिपाद्यतेजगत् पद्मरागायतेजगत् क्रमेणवोद्भ्रम् कासांचित्समस्यानांनानाभुवनसंसर्गित्वात् तत्प्रकारः प्रदर्श्यन्ते ज
गतः प्रलयेभूमिर्योगीहस्तम्बुधावृतौ बलीन्द्रोहाटकेशीयपाताळपादेरसातले रसातलेइतितृतीयान्यपी॥यथा॥दोर्विवेनजलेशार्ङ्गीत्वब्धि

अ०शे० मंथेद्वयंभुवि भुवीत्युभयान्वयी। पातालं वारणैः क्षिप्रे चन्दनद्रुमपन्नगैः ध्वजप्रासादधूलीभिर्भूमिः स्वर्गमुपाययौ। श्रीकृष्णस्योदरे सर्वसंसर्गः सार्व

२८ कालिकः पातालं भूमिश्च स्वर्गं ययावित्यन्वयः अगस्त्यंभोब्धिपानादिपौराणिककथाशतैः शिवादिदेवसंचारैस्तादृश्यैस्तत्र्वर्णनम् शिवादीति

यत्र शिवोपातितत्रतत्रान्तरीयकतया सर्प्यचन्द्रानलादीनामपिगमनमवश्यकमित्यर्थः सादृश्यैरिति लक्षणायां सूच्यग्रे पर्वतद्वयमित्यादौ

औचित्येन संग्रामे कुम्भिमुक्ताभिर्दिवा तारकितं नभः॥ राजशेखरस्तु॥ उत्पाटितैर्नभोनीतैः शैलैरामूलबन्धनात् तांस्तानर्थान्समालोच्य सम

स्यां पूरयेत्कविरित्याह॥ वृद्धास्तु॥ कः प्रत्येति प्रतीमो न द्राक् प्रत्येमि प्रतीहि च नहि नो तत्क्किमित्याद्यैरुक्तिमाश्रित्य पूरयेत्॥ तथा॥ पराजितश्चे

द्भगवान् जरासंधेन जंतुना प्रतीतिरद्यमे याता मृगात् सिंहः पलायते मा संभावय शल्येन फाल्गुनस्य पराजयम् कः प्रतीयात्कुरुश्रेष्ठ मृगात्

सिंहः पलायतेत्यादि नहि गांडीवकोदण्डो मृगादित्यादि तत्किं कमलपत्राक्ष मृगात् सिंहः पलायते सुबोधमखिलम् शब्दानुकूलितैः सिन्धौ

शैलाण्डादौ विदारिते त्वत्प्रतापाद्द्रवीभूते स्वर्णाद्रौ मलिने रवौ। विरहे सर्वदहनः संतोषे सर्वमेव शशी। कामिनि सर्वकाम्यं शान्ते लोष्ठायते विभ्रम्

वैशेषिकेषु काव्येषु गुणेषूत्कृष्टमन्दयोः अपेक्षया च तं सर्गे स्यातामुत्कृष्टमन्दते वैशेषिकेषु रूपादिपञ्चसु काव्ये शौर्यौदार्यसौन्दर्यादिषु

अपरिकलितकाव्यसरणिमीमांसंवशीकर्तुमनतिचिरमनुसरन्कविः अन्वयैरजहल्लिंगैः साधारणविशेषणैः छन्दोज्ञात्वा पृथग्वाक्यैः स्वबुध्यामान
शीघ्रयेत् समस्यापदंवाक्यंस्मर्तव्यम् शिशूनांगतये स्वाभिर्दिङ्मात्रमिहदर्शितम् काव्यकान्तारपान्थानामीदृगर्थेकृपाश्रमः॥ इत्यलंका
रशेखरेकविसामर्थ्यरत्नम्॥ रसआत्मेत्युक्तम् तत्रयथात्मानंविनाशरीरमप्रयोजकम् तथारसंविनाकाव्यम् तथाह साधुपाकेप्यनास्वाद्यंभो
ज्यंनिर्लवणंयथा तथैवनीरसंकाव्यंनस्याद्रसिकतुष्टये तत्ररसत्वमंगांगिभावापन्नसकलविभावादिसाक्षात्कारकत्वम् विशेषणंसमूहालं
बनवारणायरसत्वजातिरितिवयम्॥ केचित्तु॥ कारणेनाथकार्येणसहकारिभिरेवच व्यक्तत्वंनीयमानस्तुस्थायीभावोरसःस्मृतः कारण
मंगनानवयौवनादिकार्याणिस्तंभःस्वेदोथरोमाञ्चः स्वरभङ्गोथवेपथुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौसात्त्विकामताः सहकारिणउद्यानादयः ग्ला
न्यादयः॥ यदाहुः॥ विभावैरनुभावैश्चसात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः आरोप्यमाणउत्कर्षंस्थायीभावोरसः स्मृतः॥ तमिदानींविभजते॥ शृंगारहास्य
करुणरौद्रवीरभयानकाः बीभत्साद्भुतशान्ताश्चकाव्येनवरसाः स्मृताः भक्तिप्रश्रयस्तुसुखज्ञानात्मरसवादिमतेनभवत्येवेतिदिक्॥ तत्रशृं
गारंविभजते॥ संभोगोविप्रलंभश्चशृङ्गारोद्विविधःस्मृतः तत्रस्त्रीपुंसलक्षणेदृष्टप्राप्तेरतिरेवसंभोगः॥ तदुक्तम्॥ अनुरक्तौनिषेवेतांयत्रान्योन्यं

अ॰शे॰ विलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि संभोगोयमुदाहृतः तत्र नायिकाश्रयसंभोगो यथा॥ शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैर्निद्राव्याज
२६ मुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गंडस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता अथो
[illegible]मुत्पन्नयः॥ नायिका चतुर्धा॥ अनूढा च स्वकीया च परकीया च वराङ्गना त्रिवर्णिनः स्वकीयास्याद्न्याः केवलकामिनः॥ तत्र॥ अनुरक्ता
[illegible]स्वयंयासी कृता भवेत् सानूढेति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुन्तला देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वीयनायिका परकीयाप्यनूढैव विशेष
स्तु स्फुटस्तयोः सामान्यवनिता वेश्या भवेत्कपटपण्डिता नहि कश्चित्प्रियस्तस्या दातारं नायकं विना अस्याः प्रकाशोऽन्यासां प्रच्छन्नो रमण
इति विशेषः ताश्चाष्टधा खण्डितोत्कण्ठिता प्रोषितपतिका चाभिसारिका कलहान्तरिता वासकसज्जा विप्रलब्धिका स्वाधीनभर्तृका चान्याश्चत
[illegible]धामताः नायकाश्रयो यथा॥ त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकां स्पृशि श
य्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः रूपसौभाग्यसंपन्नः कुलीनः कुशलो युवा॥
[illegible]वक्ता नायकः प्रीतये स्त्रियाः अयं बहुप्रकारोपि संक्षेपेण चतुर्विधः॥ अनुकूलो दक्षिणश्च शठो धृष्टश्च ते यथा लीनरागोनुकूलः

स्यादन्यरमणीरतः दक्षिणः कान्ताविधेयोपि यः स्याद्विकृतः स्त्रियाम् प्रियंवदन्नप्रियं तस्याः कुर्वन्नविकृतीशठः धृष्टोज्ञातापराधोपिनविल
क्षोवमानितः॥ विप्रलम्भस्तु॥ भावोयत्र रतिर्नामप्रकर्ष मभिगच्छति नाधिगच्छतिचाभीष्टं विप्रलंभः सउच्यते अभीष्टंस्त्रीपुंसलक्षणमेव स
चपूर्वानुरागमानप्रवासकरुणात्मकः विप्रलम्भश्चतुर्द्धास्यात्पूर्वंपूर्वोह्ययंगुरुः॥ तत्र॥ स्त्रीपुंसयोर्नवालोकादेवोल्लसितरागयोः ज्ञेयः पूर्वा
नुरागोयमप्राप्ताविति कामयोः॥ यथा प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्तामुग्धदृशोनिसर्गमधुराश्चेष्टाभवेयुर्म
यि मानसः करणस्यबाह्यकरणस्यापारोधीसणादाशंसापरिकल्पितास्वपिभवत्यानंदसान्द्रोलयः अथान्यावनिताशक्तमवगम्यस्ववल्ल
भम् ईर्ष्यावशेनवैमुख्यमेयमानउदाहृतः॥ यथा॥ सापत्युः प्रथमापराधसमयेसख्योपदेशंविनानोजानातिसविभ्रमाङ्ग-वलनावक्रो
क्तिसंसूचनम् स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पलावालाकेवलमेवरोदितिलुठल्लोलालकैरश्रुभिः प्रवासः परदेशस्थेदितीये
विरहोद्भवः यथा॥ त्वामालिख्यप्रणयकुपितांधातुरागैः शिलायामात्मानंतेचरणपतितंयावदिच्छामिकर्त्तुम् अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टि
रालुप्यतेमेक्रूरस्तस्मिन्नपिनसहतेसंगमंनौकृतान्तः॥ इत्यादि॥ स्यादेकतरपंचत्वेदंपत्योरनुरक्तयोः शृङ्गारः करुणाख्योयमजस्येवरतेरि

अ॰शे॰ व नंनुशृङ्गारस्यरतिप्रकृतित्वात्तस्याश्चसुखसंवेदनरूपत्वात्तस्यच विप्रलंभेः भावात्सकथंशृङ्गारभेदइतिचेन्नधन्योहमस्याः कृतेदृशामि
३० मामनुभवामिइतितत्रापितदभिधानात् कचित्संभोगपोषकत्वेनस्पृहणीयत्वाद्योतितंविस्तृतंमयैववाक्यरत्ने॥श्रीपादस्तु॥रतिर्भवतिदेवा
दौमुनौपुत्रेनृपेगुरौ शृङ्गारस्तुभवेत्सैवयाकान्ताविषयारतिः॥तत्रदेवेयथा॥कण्ठकोणविनिविष्टमीशतेकालकूटमपितेमहामृतम् अप्यु
पात्तममृतंभवद्वपुर्भेदवृत्तिपदियेनरोचते॥मुनौयथा॥हरत्यघंसंप्रतिहेतुरेष्यतः शुभस्यपूर्वाचरितैः कृतंशुभैः शरीरभाजांभवदीयदर्श
नंव्यनक्तिकालत्रितयेपियोग्यताम्॥पुत्रे॥एह्येहिवत्सरघुनंदनपूर्णचंद्रचुंबामिमूर्द्धिसुचिरंचपरिषजेत्वाम् आरोप्यवाहृदिदिवानिश
मुद्वहामिवन्देथवाचरणपुष्करकंद्वयंते॥नृपेयथा॥तेकौपीनधनास्तएवहिपरंधात्रीफलंभुंजतेतेषांद्वारिमदन्तिवाजिनिवहास्तैरेवलब्धा
क्षितिः यैरेतत्समलंकृतंनिजकुलंकिंवाबहुब्रूमहेयेदृष्टाः परमेश्वरेणभवतातुष्टेनरुष्टेनवा॥गुरौयथा॥हातातविश्वजनवत्सलमामकी
नजीवौषधयुमणिवंशवतंसभूत स्यांचेद्गुवस्कुलजसद्मनिचेटकः स्यांयद्वाभवच्चरणपंकजरेणुरेव हासमूलः समाख्यातोहास्यनामार
सोवुधैः चेष्टाङ्गवेषवैकृत्याद्धास्योहासस्यचोद्भवः कपोलासिकृतोल्लासोभिन्नोष्ठः समहात्मनाम् विदीर्णास्यस्त्वमध्यानामधमानांसशब्द

कः॥ यथा॥ मधुसङ्कमितिस्नात्वाप्रियायैप्रेषितंमनः तत्रतत्रैवरमतेहताः पाणिनिनावयम् शोकोत्थः करुणोज्ञेयस्तत्रभूपातरोदनं वैवर्ण्य
मोहनिर्वेदप्रलयाश्रूणिवर्णयेत्॥ यथा॥ मदेकपुत्राजननीजरातुरानवप्रसूतिर्वरटातपस्विनी गतिस्तयोरेषजनस्तमर्दयन्नहोविधेत्वांकरु
णारुणद्धिनो क्रोधात्मकोभवेद्रौद्रः क्रोधः प्रोक्तश्चवैरिणः भीष्मवृत्तिरसामान्योभवेदुग्रक्रियामयः स्वांसघातस्वयंशस्त्रोत्क्षेपभ्रुकुटयस्त
था अत्रारातिजनाक्षेपस्खलनंचोपवर्ण्यते॥ यथा॥ कृतमनुमतंदृष्टंवायैरिदंगुरुपातकंमनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः नरकरिपु
णासार्द्धंतेषांसभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमिदिशांवलिम् उत्साहात्माभवेद्वीरोवलशास्त्राश्रयश्वसः नायकोऽत्रभवेत्सर्वै
श्लाघ्यैरभिमतोगुणैः॥ यथा॥ क्षुद्राः संत्रासमेतेविजहतहरयोभिन्नशक्रेभकुंभायुष्मद्देहेषुलज्जान्दधतिपरममीसायकानिष्पतन्तः सौ
मित्रेतिष्ठपात्रंत्वमसिनहिरुषांनन्वहंमेघनादः किंचिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिंरामनन्वेषयामि भयानकोभवेद्भीतिप्रकृतिर्घोरव
स्तुजः सचप्रायेणवनितानीचवालेषुदृश्यते दिगालोकास्यशोषाङ्गकम्पगद्गदसंभ्रमाः स्तंभवैवर्ण्यमोहाद्यावर्ण्यन्तेविबुधैरिह॥ यथा॥
ग्रीवाभङ्गाभिराममुहुरनुपततिस्यन्दनेवद्धदृष्टिः पश्चार्द्धेनप्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसापूर्वकायम् शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृ

अ०शे० तमुख्यमंसिभिः कीर्णवर्त्मा यस्यास्यग्रपुतत्वाद्दिपतिवहुलं स्तोकमुर्व्यांप्रयाति बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सोहृद्य श्रवणेक्षणात् निष्ठीवनास्यभं
३१ गाक्षिसंकोचनमहतांनच ॥ यथा ॥ उत्कृत्योत्कृत्यकृत्तिं प्रथममथपृथूत्सेधभूयांसिमांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधीनि
जग्ध्वा आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्कादङ्कस्थादस्थिसंस्थापुटकगतमपिक्रव्य मव्यग्रमत्ति विस्मयात्माद्भुतोज्ञेयः
सत्वासंभाव्यवस्तुनः दर्शनाद्भुवणाद्वापिप्राणिनामुपजायते तत्रनेत्रविकारः स्यात्पुलकः स्वेदएवच निस्पन्दनेत्रतासाधुसाधुवादास्तथाम
ताः चित्रेकनककलतायांशरदिन्दुस्तत्रखंजनद्वितयंतत्रचमनोजधनुर्णितदुपरिगाढांधकाराणि सम्यज्ज्ञानसमुत्थानः शान्तोनिस्पृहनाय
कः रागद्वेषपरित्यागेसम्यग्ज्ञानस्यचोद्भवः पश्चात्तापः शरीरादिर्यावहस्तुविडंवनम् विवेकचित्तस्थैर्यादियोगाद्या स्तस्यलक्षणं ॥ यथा ॥ अ
हौवाहारेवाकुसुमशयनेवादृषदिवामणौवालोष्टेवावलवतिरिपौवासुहृदिवा तृणेवास्त्रैणेवाममसमदृशोयांतुदिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये
शिवशिवशिवेतिप्रलपतः [illegible] अत्राहिरियहारोहेयेनतुहारवदहिरप्युपादेयइतिवोद्धव्यम् अत्रसर्वत्रतत्तद्रसत्वमात्रेउदाह
रणमितिमन्तव्यम् इदानींरसानामविरोधविरोधावाह शृङ्गारहास्यौकरुणवीभत्सौवीररौद्रकौ भयानकाद्भुतौमित्रेमिथः शान्तोनकस्य

विव् शान्ते करुणे बीभत्से न [illegible] शृङ्गारे वीरे करुणे हास्य [illegible] रिपुः अत्र करुणबीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेण स्मर्तव्यम्॥
स्थायिभावेषु [illegible] रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्साविस्मयौ भावा निर्वेदः स्थायिनो नव स्थायिनो भावा नवेत्यर्थः
ननु निर्वेदस्य कथं शान्तरसस्थायित्वमभिचारित्वादिति चेन्न अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः स्थायिलक्षणं तु विरुद्धैरविरुद्धै
र्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायीभावः स उच्यते यथा लवणाकरः विरुद्धैर्जुगुप्सादिभिरविरुद्धै रत्यादिभिर्योन विच्छिद्यते
॥ विशेषलक्षणं तु॥ मनोनुकूलविषयसुखात्मकं संवेदनं रतिः अङ्गक्रीडादिभिश्चेतोविकारो हासः इष्टनाशादिजनितं चित्तवैक्लव्यं शोकः प्र
तिकूलेषु तैक्ष्ण्यप्रबोधः क्रोधः कार्यारंभे स्थिरसंरंभ उत्साहः व्याघ्रादिदर्शनादिजनितं मनः क्लैव्यं भयम् दोषदर्शनात्पदार्थे गर्हणं जुगुप्सा लो
कसीमातिक्रान्तपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्मयः तत्त्वज्ञानादीर्ष्यादिभिः स्वावमाननं निर्वेदः एते च सर्वभावेषु मुख्याः यदाह॥ यथा नराणां
नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः तथा सर्वेषु भावेषु स्थायीभावः स्मृतो महान् विभावो द्विविधः उद्दीपन आलंबनश्च तत्र कोकिलवसन्तादिरुद्दीप
नः नायिकादिरालंबनः येषामपि अस्माकं मते रतित्वादिकमनुभावत्वादिकं जातिरेव नहि वैशेषिकादिवदस्मत्प्रक्रियेति॥ अनुभावलक्षण

अ॰शे॰ न्तु॥अनुभवोविकारस्तुभावसंसूचनात्मकः॥तत्र॥हेलाविच्छित्तिविव्वोककिलकिंचितविभ्रमाः लीलाविलासोहावश्चविक्षेपोविहृतोमदः
३२ मोट्टायितंकुट्टमितंमौग्ध्यश्चतपनंतथा ललितंचेत्यमीहावाश्चेष्टाः शृङ्गारभावजाः एतच्चास्माभिरेवप्रपंचितमन्यत्र॥सात्विकलक्षन्तु॥
विशेषेणाभितः कार्येस्थापिनभावयन्तिये अनुभूतादिहेतूंस्तान्वदन्तिव्यभिचारिणः आदिपदात्स्वेदादिपरिग्रहः तेचनिर्वेदग्लानिशं
कास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यंचैवदैन्यंचचिंतामोहस्मृतिधृतिः व्रीडाचपलताहर्षश्चावेगोजडतातथा गर्वोविषादऔत्सुक्यंनिद्राप
स्मार एवच सुप्तंविबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमेवच त्रासश्चैववितर्कश्चविज्ञेयाव्यभिचारिणः अमी
षप्रत्येकंभाव्यतेक्वचित्सर्वभावतापि यथाक्वाकार्येशशलक्ष्मणइत्यादौ अत्रक्वाकार्य्यमितिवितर्कः भूयोपिदृश्येतसैत्यौत्सुक्यम् दोषाणा
मितिमतिः कोपेः पीतिस्मृतिः किंवक्ष्यतीतिशंकास्वप्नेपिसादुर्लभेतिदैन्यम् चेतःस्वास्थ्यमुपेहीति धृतिः कः खल्वित्यादिचिन्ता॥इत्यलंका
रशेखरेरसमरीचिः॥परेरसदोषाभावानुकूलवर्णादयः काव्यशरीरमनइत्युक्तमतोरसदो षानिदानीमाह॥स्वस्वशब्दैरुपादानेभावस्यचरस
स्यच कष्टप्रकल्पनीयत्वः मनुभावविभावयोः प्रकृतेरसवैरित्वन्तेषांव्यक्तिविपर्ययः अनौचितीत्यसर्वत्ररसेदोषाःस्युरीदृशाः सामान्यतो

विशेषतो वा स्वस्ववाचकशब्दप्रतिपादकानां निर्वेदादीनां रत्यादीनां वा रसाननुगुणत्वमिति सकलानुभवसिद्धं॥ तत्र व्यभिचारिणः स्वस्वशब्दोपा
दानम् यथा॥ सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना
कपालोदरे पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः सव्रीडा नयननिपातनात् अत्र व्रीडादीनां स्वस्वभावप्रतिपादितानां चमत्कारज
नकत्वस्य सहृदयसाक्षिकतया तदभावे रसभंग इत्युचितम् एतदेव प्रत्युदाहरणं प्रतिपादयन्ति व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्मा
म्बरे सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदर इत्यादि॥ स्थायिनो यथा॥ संप्रहारैः प्र
हरणैः सहाराणां परस्परम् भणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् संप्रहारः संग्रामः अत्रोत्साहस्य रसस्य रसशब्दस्य प्रतिपादित
स्वरसाजनकत्वम् यथा॥ तामनङ्गजयमंगलश्रियं किंचिदुच्चभुजमूलशोभिनीम् नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः शृ
ङ्गारेति प्रतिपादितस्य यथा॥ आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्तव्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् पश्यैष बाल्यमतिवृत्य विवर्तमाना
नशृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति॥ अनुभावस्य कष्टकल्पनीयत्वं यथा॥ कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यू

अ०१० नः लीलाशिरोंऽशुकनिवेशविशेषकॢप्तिर्व्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनावनीसा ॥ अत्रचन्द्रोदयउद्दीपनविभावाः शृङ्गारयोग्यानुभावप्रतीत्यास्वा
३२ [illegible]पिनः स्थिताः यद्यप्यंशुकनिवेशोऽनुभावत्वयोग्यस्तथापितस्यनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपादानादनुभावत्वापर्य्यवसानम् ॥ य
द्वा पुनिश्चयेवशृङ्गारः प्रतिपिपादयिषतः अभून्नयनावनीसेत्यनेनतस्यैवालम्बनत्वप्रतिपादनात् नचपुंसिकश्चिदनुभावउपात्तः नच
विभावैराक्षेपाद्दविकष्टेनकल्पनीयः ॥ विभावस्ययथा ॥ परिहरतिरतिं मतिंलुनीतेस्खलतितरांपरिवर्ततेचभूयः इतिवतविषमादशास्य
देहंपरिभवतिप्रसभंकिमत्रकुर्मः इत्यनेनप्रकारेणास्यदशादेहंपरिभवतिइत्यन्वयः अत्ररतिपरिहारादीनामनुभावानांकरुणादावपि
संभवनात्कामिनीरूपोविभावोप्यत्रप्रतिपाद्यः प्रकरणादिसापेक्षत्वात् ॥ प्रकृतरसविरोधिविषयकोविभावादिः ॥ तत्रविभावव्यभिचा
रिणामुदाहरणम् यथा ॥ प्रसादेवर्त्तस्वप्रकटयमुदंसंत्यजरुषंप्रियेशुष्यन्त्यंगान्यमृतमिवतेसिञ्चतुवचः निधानंसौख्यानांक्षणमभिमुखं
स्थापयमुखंनमुग्धेप्रत्येतुंप्रभवतिगतः कालहरिणः अत्रशृङ्गारेप्रतिकूलस्यशान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपोनुभावः तत्रप्रकाशितोनिर्वेदस्य
व्यभिचार्युक्तियुक्तेः शान्तेनिर्वेदस्यस्थायित्वात् ॥ व्यक्तिविपर्ययइतिपदांशौतद्वर्णनमनुचितंचेति ॥ तत्रतद्वर्णनम् ॥ व्यक्तयोदिव्याः अदिव्या

दिव्यादिव्याश्च तत्र दिव्यत्वममर्त्यैकरूपकता यथा॥ शिवादेः शेषादेः अदिव्यत्वं यथा माधवादेः दिव्यादिव्यत्वं श्रीकृष्णादेः त्रिविधा अप्येताश्चतु
र्विधा भवंति वीररौद्रशृंगारशांतरसप्रधानाः धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्ताः यथा॥ रामभार्गवश्रीकृष्णजीमूतवाहनाः अेते चोत्त
ममध्यमाधमभेदाद्द्वादशविधा भवन्ति तत्र स्वः पातालगमनसमुद्राद्युल्लङ्घनपर्वतस्फोटनाद्युत्साहो दिव्येष्वेव वर्णनीयः अदिव्येषु तु यावदेव लो
कप्रसिद्धमुचितं तावदेव वर्णनीयम् अनौचितीच महान् सदोषः स च भवानीशंकरादीनां पित्रोर्वा केलिवर्णनम् असमुक्तिर्वा नभः साम्यस्त
नादस्य वित्यनौचिती इत्यनेनाः स्तिवर्णनम् यद्यपि कुमारसम्भवे कालिदासेन वर्णितम् तथाप्यर्वाचीनैर्न कर्तव्यम् न हि गजादीनामुदर्ष्य
स्तेजोवटकादमशितेपचतीत्यमरादीनामुदर्ष्येण तैजसा तथा भवितव्यमिति न्यायात् तस्यापि दोषत्वाद्बहुदोषान्वक्तुम्वदन्ति शेषेव्य
क्तिविवेकोऽसुकविलोकविलोचने काव्यमीमांसिकप्राप्तमहिमा महिमाह्तः॥ यदाह महिमा॥ अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारण
म् प्रसिद्धौचित्यमूला हि रसस्योपनिषत्परा ईदृश इत्यनेनान्येनौचित्यहेतवो दोषा भवन्तीति दर्शितम्॥ यथा॥ नायिकायामानादिना च
रणप्रहारादिनावानायकस्यात्यन्तिककोपादिवर्णनम् व्यक्तिविपर्ययानौचित्ययोरवान्तरभेदविवक्षया भेदः अमीषां क्वचिददोष

अ.चं. तापि यत्र नरसहानिर्भवति तद्यथा सहृदयैरेव पर्यालोचनीयमिति ग्रंथगौरवभयान्नेह तन्यत इति॥ इति श्रीमाणिक्यचन्द्रविरचिते संके
३५ तशेखरे रसदोषमरीचिः॥ उद्दामावीररौद्रादौ रुदादीरीत्यात्वरादयः हृद्याः शृङ्गारहास्यादौ परयोर्मध्यमा गतिः इदानीमनुकूलान्वर्णनीयाना
ह. वीरादावित्यादिपदेन भयानकस्य हास्यादावित्यत्र करुणस्य परिग्रहः परयोर्वीभत्साद्भुतयोः शान्तस्य नियमो नास्तीति हृदयम्॥ उद्दामेति च
न्द्र-द्वंडकहंसिलग्धरादिरीतिर्गौडी अक्षरेषु श्रीपादः उद्दामाः स्वान्तरालेन सजातीयेतरेण च योगाद्याश्चैव चत्वारः शेषा विकटगुम्फना हृद्या
उभेन्द्रादि छंदद्वहरीतिर्वैदर्भी अक्षरेषु पुनः स्तु एवं नसौ च लध्वन्तरीतौ नश्चोपर्यनुनासिकः असमासोल्पसमासो वा हृद्यं स्यात्तत्संधिसौख्यव
तश्च यथा॥ अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः कुर्वंति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तितानि अत्र वैपरीत्यं दोषा
येति मनसि कृत्वा क्वचिद्दोषतामाह वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित्क्वचित् रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते॥ यथा॥ मन्थायस्ता
र्णवाम्भः प्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुशतनिधनोत्पातनि
र्घातवातः केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुंदुभिस्ताडितोयम् भेरीशतसहस्राणि ढक्काशतशतानि च एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघातः स उ

न्मते अत्र हि वाच्यमुद्दाम प्रबंधत्वात् प्रबंधस्याभिनेयत्वान्न तथा किन्तु वक्ता भीमसेन इति तदौचित्यादुद्दामा वर्णा द्यः क्वचिद्वाच्यौचित्यात्
यथा शंकुव्याकीर्णरङ्कुद्रुतनिशितशरस्तुण्दीव्यत्तरस्तु ज्याघोषस्तुब्धकण्ठीरवरवचकितव्यस्तमातंगयूथम् खड्गव्यालूनखड्गं तुमुलकल
कल प्रान्तकूजच्छकुन्ते भल्लध्वस्ताच्छभल्लं वनभुवि मृगयाकर्म तेन प्रतेने अत्र हि वाच्यस्य सर्वप्राणिविप्लवात्मकमृगयायाएव तथात्वात्
त्वम् क्वचित्प्रबंधौचित्यात् ॥ यथा ॥ कादम्बर्यादौ शृङ्गारेपि नमसृणा वर्णा इति दिक् ॥ सर्वसाधारणं दोषमाह ॥ गृहीतमुक्तकोनेष्टो हरवाणा
मरीषिता मात्राभेदोप्यतः व्याप्यः पदेष्वेषशुभावहः एकस्य पदस्य शेषे यो वर्णः सो परस्याद्येन दीयते यथा ॥ नाककलाहकारे फवकारा
णां सुतराम् ॥ यथा ॥ प्रवाहहरितादूर्वाविग्राहरसितं तथा स्फूर्जत्का घचपाभूमिर्भूयः पुण्यैरवाप्यते मात्राभेदेपि स्वल्पो दोष नाककादम्बि
नी पदैत्वेण न दोषः किन्तु गुणः ॥ यथा ॥ वन्दामहे महेशान इत्यादौ अन्यदप्याह रलयोश्च चवर्णस्पर्शे यित्यायैव भूरितारे फलकारवर्ग
णां भूयस्त्वे शेषे यित्यहे तु तथा रसहानिकरमित्यर्थः ॥ संधौ वर्णदोषमाह ॥ रसहास्त्वादतिह्रद्येन म शरहा हाहकारश्च कचतपशराशकका
राद्धरादेस्मायभूयसंयोगः तात्सकारात् कात्ककारात् अधराअधोवर्त्तिनः अतिहृद्ययोः शृंगारहास्ययोः रसयोर्दोषायभवन्ति शब्द

अ॰शे॰ रूपकस्यान्वयबोधविरोधिता अस्यतु तस्मिन्नपि रसहानिरितिविशेषः अनैकान्तिकबाधयोरिवानुमितौ अतद्भिन्नेतदितिरहस्यम् भू
३५ षसौवर्णानां योगः काल्र्प्यादि पदे श्रुतिमेवान्यथाकारमस्त्राणि कियन्त्यपि काव्यालंकारविद्याभ्यासोद्वेगनिरसूत्रयत् उपक्रमो दोषगुणा
लंकाराः पर्वणः संप्रदायः कवेस्तस्य समर्थ्यमप्यविभ्रमः अष्टौ रत्नानि दीप्तानि सन्त्यलंकारशेखरे चत्वारः स्युरलंकारे संप्रदायमरीच
श्रमः
यः सामर्थ्ये द्वौ परस्मिंस्तु पंचके स्युर्लयः मामकीनां कृतिमिमां द्वेषतो दूषयन्ति ये काव्यवार्तां न जानन्ति ते नूनं पांसुलाः स्मृताः आस्तेयद्यपि
पूर्वपण्डितकृतव्याख्यैव संख्यावतामानन्दाय तथापि केशवकवेर्वाचामियं गुम्फना व्याख्यासौष्ठवशब्दलाघवमियः सम्बन्धपूर्वापरप्रत्य
यप्रतिबंधनिर्मलगुणाः कुत्राप्यलोलभ्यताम् तर्कप्रौढमतिः प्रशस्तकविताबल्लीवसन्तोत्सवः कोप्यव्याकरणप्रपंचचतुरोऽलङ्कारपा
रङ्गमः ॥ श्रीमत्केशवमिश्रमद्भुतगुणावासं नियुज्य स्वयं चक्रे शक्रसमप्रबन्धममलं माणिक्यचन्द्रो नृपः ॥ इति श्रीमन्महाराजमाणिक्यचन्द्र
कारितकेशवमिश्रकृतोऽलंकारशेखरे विश्रामरत्नम् ॥ शास्त्रागोकुलचन्द्रस्य श्रीमन्नालालशर्मणा ॥ यत्नात्सुन्दरं प्रापि शिलावर्णैः सुशोधितैः
श्रीमद्द्विजवरकमलदिवाकरेण गणेशशर्मणा शोधितो यमुना मंदिरसन्निधौ वाराणसीसंस्कृतयन्त्रालये अलंकारशेखराख्यो ग्रन्थो मुद्रितः संवत् १९२३

अ॰ शे॰ सू॰

३९

इत्यलङ्कारशेखरः समाप्तः